

НИЗАМИ ЧЭФЭРОВ

**БЭХТИЈАР
ВАЊАБЗАДЭ**

Ш 5
У-77

НИЗАМИ ЧӨФƏРОВ

БƏХТИЈАР ВАЊАБЗАДƏ

210334

Азәрбајҹан ҹоҹа
Республика
БНА
М. О. А. 1996

«Азәрбајҹан» нәшријаты
Бақы — 1996

Низами Чәфәров. Бәхтијар Ваһабзадә — Бақы, «Азәр-
бајчан» нәшријјаты, 1996.—80 с.

В 4804000000—010(96) Сифаришлә
М 670(07)-96

Редактору М. Худазаров
Рәссамы З. Әлијев

Чапа имзаланмыш 16.02.96. Кағыз' форматы 60×84¹/₁₆. Шәр-
ти чап вәрәги 4,20. Учот-нәшр вәрәги 4,1. Јүксәк чап үсулу.
Тиражы 2.500. Сифариш 10. Мүгавилә гijмәти илә.

«Азәрбајчан» нәшријјаты.
370146, Бақы, Мәтбуат проспекти, 529-чу мәһәллә.

© «Азәрбајчан» нәшријјаты, 1996.

ИСТИГЛАЛ ШАИРИ

БӘХТИЈАР ВАҺАБЗАДӘ! Инсаншүнас — шаир, чә-
мијјәтшүнас — философ, милләтшүнас — ичтимаи хадим...
Азәрбајчан халгынын тәсәввүрүндә Бәхтијар Ваһабзадәнин
образы, һәр шейдән әввәл, бир Шаир образы олараг форма-
лашмышдыр; бундан сонра Философ образы, даһа сонра исә
Ичтимаи Хадим образы мүәјјәнләшмишсә дә, мәнсуб олдуғу
халг ону, биринчи нөвбәдә, шаир кими таныйыр, сефир... Әс-
линдә, Бәхтијар Ваһабзадә Шаир кими нә гәдәр күчлүдүрсә,
Философ кими, Ичтимаи Хадим кими дә бир о гәдәр күчлү-
дүр — мәнсуб олдуғу халгын ону даһа чох бир Шаир олараг
сәвмәсинә кәлдикдә исә бу, көрүнүр, һәммин халгын тарихи
характери, менталитети илә бағлыдыр: Азәрбајчан халгынын
нәзәриндә ән бөјүк шәхсијјәт, һеч шүбһәсиз, Шаирдир...

Анчаг мүшаһидәләр, тәһлилләр көстәрир ки, Бәхтијар Ва-
һабзадәнин тәфәккүрү, еһтирасы, нараһатлығы өз типолоки-
јасы е'тибарилә, тәкчә шаир тәфәккүрү, еһтирасы, нараһат-
лығы дејил, һәм дә (вә бә'зи һалларда даһа чох!) философ,
јахуд ичтимаи хадим тәфәккүрү, еһтирасы, нараһатлығыдыр.

Бәхтијар Ваһабзадә Азәрбајчан халгынын бизим әсрдә
јетирмиш олдуғу ән бөјүк шәхсијјәтләрдән биридир — мәсә-
лә бунда дејил (бу чүр шәхсијјәтләр онларладыр!), мәсәлә
ондадыр ки, Бәхтијар Ваһабзадәнин шаирлији дә, философлу-
ғу да, ичтимаи хадимлији дә мәнсуб олдуғу халга мәнсүсдүр.
О, бүтүнлүклә «Азәрбајчан мәктәби»нин јетишдирмәси олуб,
бу мәктәбин мүасир тәфәккүр имканларыны нүмајиш етди-
рир. Она көрә дә, һәр нечә олурса-олсун, Бәхтијар Ваһабза-
дәнин јарадычылығы дүнја мигјасына өз «Азәрбајчан гејдиј-
јаты» илә чыхыр,

Јәгин ки, Бәхтијар Ваһабзадәни танымајан, сәвмәјән, да-
хилиндә онунла, хүсусилә сон илләр, диалога кирмәјән, мәс-

ләһәтләшмәјән азербайҗанлы тәсәввүр етмәк чәтиндир — бүтөн бир милләтин гаршысына чыхмыш мүрәккәб тарихи проблемләр өнүндә һәјәчанланан шаир Бәхтијар Ваһабзадә, дүшүнән философ Бәхтијар Ваһабзадә вә мүбаризә апаран ичтимаи хадим Бәхтијар Ваһабзадә һәмин милләтин символуна чеврилмишдир.

Вә одур ки, бу күн «Азербайҗанын Бәхтијары» анлајышы нә гәдәр мәнтиглидирсә, «Бәхтијарын Азербайҗаны» анлајышы да бир о гәдәр мәнтиглидир.

Бәхтијар Ваһабзадә һаггында јазмаг јарым әсрдән артыг јарадычылыг тәкамүлү кечирмиш камил бир шәхсијјәти арашдырмаг дәмәкдир, — өз-өзлүјүндә мө'лумдур ки, бу о гәдәр дә асан дејил вә тәбии олагаг, мәсәләнин чәтинлијини биз дә һисс едирик; анчаг иш бурасындадыр ки, бүтүнлүклә милли һадисә олан Б. Ваһабзадә шәхсијјәти, тәдричән дә олса, шөрһ едилмәли, ачылмалы, мүхтәлиф јөнләри илә милли професионал идракын предметинә чеврилмәлидир. Өз бөјүк шәхсијјәтләриндән сәрф-нәзәр едиб өзкә мәктәб — шәхсијјәтләрдән өјрәнмәјә мејлли олан милләт, нәтичә е'тибарилә, милли емоσιјалардан, тәфәккүрдән мәрһум олуб өзкәләр кими дүшүнүр, өзкәләр кими һәјәчанланыр, милләтин гаршысына мүрәккәб проблемләр чыханда үзүнү мүт'иликлә ја Шәргә, ја да Гәрбә чевирир. Б. Ваһабзадә милли тәфәккүрүн елә мүкәммәл мәрһулудур ки, белә бир мәктәби олан милләт «савадсыз» ола билмәз — биринчиси она көрә ки, «савадсыз» милләтин бу гәдәр мүкәммәл мәктәб јаратмасы мүмкүн дејил; икинчиси она көрә ки, бу гәдәр мүкәммәл мәктәби олан милләтин һәмин мәктәбдән өјрәнмәмәси мүмкүн дејил...

Б. Ваһабзадә мәктәби, садәчә, милләтчилик мәктәби дејил (вә Б. Ваһабзадәни ади бир милләтчи сајанлар сәһв едирләр), бу, бөјүк милләтшүнаслыг, милләтсәварлик мәктәбидир — Азербайҗан милләтинин кечмиши, бу күнү вә кәләчәји илә бағлы елә бир мүһүм мәсәлә јохдур ки, һәмин мәктәб онун үзәриндә дүшүнмәсин, бу вә ја дијәр гәнаәтини сөјләмәсин. Вә Б. Ваһабзадә мәктәби анчаг шаирлик мәктәби дејил, бөјүк философлуг, нәһәнк ичтимаи хадимлик мәктәбидир — бурада мүдрик фикирләр, әһатәли дүшүнмәләр еһтираслы емоσιјалар гәдәр күчлү, рәнкарәнк, нүфузедичидир.

Азербайҗанын, хүсусилә, сон јарым әсрдәки тәфәккүр тарихини өзүндә еһтива едән ән е'тибарлы мәнбәләрдән бири Б. Ваһабзадәдир, ән мүкәммәл мәктәбләрдән бири Б. Ваһаб-

задә мәктәбидир — бураја јад, гејри-милли «методоложија» һеч заман јол тапмамыш, милләтин проблемләри һеч бир вәһһлә сахталашдырылмамыш, һәгигәт, бирбаша дәмәк мүмкүн олмадыгда, ән азы долајысы илә дејилмишдир... Вә буну хүсуси вургуламаг лазымдыр ки, Б. Ваһабзадәни 50-чи илләрдән бу күнә гәдәр һәр һансы һәгигәтдән даһа чох милли һәгигәт (милләтин һәгигәти!) марагландырмышдыр; нә гәдәр бөјүк мәрһумијјәтләрә мәр'уз галса да, о, милләтә хидмәт етмәк вәзифәсини һәмишә шәрәфлә јеринә јетирмиш, милли идеаллардан дәнмәмиш, милли һәгигәти сөјләмишдир.

Б. Ваһабзадә мәктәби 50-чи илләрдә (әсримизин ортала-рында) тәшәккүл тапса да, бизим күнләрә гәдәр ардычыл тәкамүл мәрһәләләри кечирмиш, милли проблемләрин, идеалларын тә'сири илә формалашмыш, камилләшмиш, һәссаслыг, күчлү реаксија еластиклији, чевиклик газанмыш, сабаһын мәктәбинә чеврилмишдир.

Әдәби-ичтимаи портрет кими јазылмыш бу китабын мүәллифи Азербайҗан тәфәккүр мәдәнијјәтинин мүкәммәл (вә мүрәккәби!) һадисәси олан Б. Ваһабзадә феноменини бүтүнлүклә әһатә етмәк иддиасында олмаса да, һәмин феноменин кенезиси, тиположијасы вә функсијалары үзәриндә мүәјјән гәдәр дәриндән дүшүнмәјә чәһд кәстәрмиш, мүәјјән мүләһизәләринин полемика доғурачағындан чәкинмәмишдир — гејд едәк ки, бунун сәбәби тәкчә мүәллифин дүшүнчә сәрбәстлији дејил, һәм дә Б. Ваһабзадә феноменинин ән мүхтәлиф бахымлардан полемика үчүн кениш имканлар ачмасыдыр.

Вә Б. Ваһабзадә һаггындакы сөһбәт онун мәнсуб олдуғу милләт һаггындакы сөһбәтдир... Б. Ваһабзадәнин јарадычылығында милләт өзүнү дәрк едир...

* * *

Һәр һансы шәхсијјәт барәсиндәки тәсәввүр, тарихдә ојнадығы ролун характериндән, мигјасындан асылы олмајараг, һәмин шәхсијјәтин тәрчүмеји-һалындан башланыр.

Б. Ваһабзадәнин бир реал тәрчүмеји-һалы, бир дә ирреал (романтик) тәрчүмеји-һалы вар; онлары бир-бириндән ајырмаг чәтиндир, бир сыра һалларда исә үмумијјәтлә, мүмкүн дејил — халг өз Бәхтијарыны әфсанәләшдирмәјә чалымыш, онун хәјали портретини, романтик образыны јаратмагла реал тәрчүмеји-һалыны милли идеаллар бахымындан «редактә» етмишдир. Беләликлә, Б. Ваһабзадә јалһыз јарадычылығы илә дејил, Аллаһын һамы кими она да вердији тәрчү-

меји-һалы илә дә милли идеалларын ифадәсинә, милли истәкләрин тәһәһүрүнә хидмәт етмишдир.

Өзүнүн јаздығы тәрчүмеји-һалда (бах: «Автобиографиям») гејд олундуғу кими, Б. Ваһабзадә 1925-чи ил август ајынын 16-да Азәрбајҗанын шималында — Шәкидә доғулмуш, ушағлығы бу көзәл дијарда кечмишдир. Илк јенијетмәлик дөврүндә, 30-чу илләрин орталарында аиләси илә Бакыја көчмүш Бәхтијар орта тәһсиллини бурада тамамламышдыр. Сонра Азәрбајҗан Дөвләт Университетинин филолокија факултәсинә дахил олмуш, елә тәһсил алдығы илләрдә тәдричән «әдәбијат дүнјасы»нын адамына чеврилмишдир.

«Әдәбијат дүнјасы» 40—50-чи илләрдә мүрәккәб бир тарихи мәрһәлә јашајырды — бир тәрәфдән, 30-чу илләрин репрессиясы һәлә давам едирди, диҗәр тәрәфдән, әдәбијата кифәјәт гәдәр «дипломатик» кәнчлик кәлирди... Анчаг бу кәнчлик нә гәдәр еһтијатлы олса да, чох заман емосиясыны кизләдә билмир, күкрәјиб чошур, өзләрини дә, әтрафдакылары да «пис вәзијәт»дә гојурдулар. Б. Ваһабзадә дә онлардан бири, һәтта биринчиси иди...

Б. Ваһабзадәнин милләтсөвәрлији о һәддә чатырды ки, елә кәнчлик илләриндән, адыны тутмаг белә јасаг едилмиш мәсәләләр әтрафында дискуссија ачмагдан чәкинмир, өзүнү ода-көзә атырды; онун һәјаты бу чүр рисгли чәнкавәрликләрлә зәнkindир — парадокс исә бурасындадыр ки, чохлары һәмин чәнкавәрликләрин нәјин баһасына баша кәлдијини анламамыш вә бу күн дә анламырлар...

Һамы елә билир бир о, беш мәнәм,
Һәр јердә, һәр заман анчаг баш мәнәм.
Елә билирдим ки, тәк чаш-баш мәнәм,
Чашыб мәним кими һамы, сән демә...

Әлбәттә, бир аз кәскин дејилиб, анчаг чох сәмими дејилиб.

Б. Ваһабзадә һәмишә «ашағылар»ын адамы олуб вә баша чыханда да «ашағылар»ын адамы кими чыхыб; «орталар»дан фәргли олараг «ашағылар» Бәхтијары «јухары»да көрмәкдән һәмишә бир ичтимаи раһатлыг дујмушлар вә бу күн дә дујмагдадырлар.

Анчаг бүтүн шаирләр, бә'зи философлар вә әксәр ичтимаи хадимләр кими Б. Ваһабзадә дә зиддијәтдән хали дејил — ону «өзү өзү илә дөјүшән» бир инсан сәјанлар, көрүнүр, о гәдәр дә сәһв етмирләр. Бунунла јанаши, гејд етмәк лазым-

дыр ки, Б. Ваһабзадәнин тәфәккүрүндәки зиддијәтләр регрессив мәзмунлу дејил, һәмин тәфәккүрүн диалектикасындан ирәли кәлән прогрессив мәзмунлу зиддијәтләрдир. Үмумијәтлә, «һәр бир инсан өзүнү инкар едә-едә јашајыр» (Б. Ваһабзадә), өз шәхси «мән»ини ичтимаи-милли «мән»ә чевирир.

Бир јандан өзүмүн иттиһамчысы,
Бир јандан өзүмә вәкил олмушам.

Шәхсијәтин бу чүр «иکیلәшмә»си Б. Ваһабзадәнин лирик гәһрәманы үчүн елә характерик әләмәтдир ки, бунсуз һәмин гәһрәманы тәсәввүр етмәк чәтиндир — тәзадлар ичәрисиндә нараһат бир һәјат јашајан лирик гәһрәман, адәтән, Б. Ваһабзадәнин (хүсусилә кәнч Б. Ваһабзадәнин!) билаваситә өзүдүр. Шаир, даһа доғрусу, өзүнү ондан үстүн тутмур...

Сәһвләр үстүндә бој атмышам мән,
Өзүмү тәзәдән јаратмышам мән.
Итирдим зирвәдә бә'зән изими,
Гәсдән думан олдум, гәсдән чән олдум;
Сәһвимин әлилә өзүм өзүмү
Өлдүрә-өлдүрә дирилдән олдум...

Өз-өзүнү тәһлил етмәјә чалышан, характериндәки «мүсбәт» вә «мәнфи» чәһәтләри һамыдан јахшы билән, көрдүјү ишләрдә нәјин пис, нәјин јахшы олдуғуну мүәјјәнләшдирмәјә һәмишә еһтијач дујан Б. Ваһабзадә «мүсбәт»и «мәнфи»дән, јахшыны писдән, һәгигәти «јалан»дан өјрәнмәји бачаран инсандыр:

Көрчәји өјрәдир бизә јаланлар,
Һагга говушмуруг биз јанылмадан.
Мејнәјә нечә дә бәнзәримиз вар,
Барлана билмирик буданылмадан.
Будана-будана будагланмышам,
Тәсдиг олунмадым инкар олмадан.

Инкар олуна-олуна тәсдиг едилән Б. Ваһабзадәјә кәнар бир гүввәнин һәр һансы тәзјигинә еһтијач јохдур, чүнки ону неч ким өзүндән даһа амансыз шәкилдә инкар едә билмәз, јахуд, әксинә, неч ким өзүндән даһа јахшы тәсдиг едә билмәз...

«...Атам неч бир мәктәб көрмәмиш ади бир адам иди. Кечәләр «бисмиллаһ» дејиб јатағына кирәндән сонра јорғанын алтында өзү-өзү илә данышарды. Бир дәфә сорушдум:

— Ај ата, сән һәр кечә јорғанын алтында өзүн-өзүнлә нә данышырсан?

Деди:

— Өзүм-өзүмлө ичлас елөжирәм.

Күлдүм.

Деди:

— Күлмө, эсл ичлас адамын өзү-өзү илө елөдижи сөһбөт-дир. Лорғаным алтынча өзүм-өзүмө һесабат верирәм. Бу күн һансы јахшы бир иш тутдум, әлимдән һансы хөтә чыхды, кимин гөлбинә тохундум...».

Б. Ваһабзадә мұхтәлиф мұнасибәтләрлө дөфәләрлө көстәрмишдир ки, елөдижи сөһвләри, күнаһлары башгалары онун үчүн бағышласа да, о һеч вахт өзүнү бағышламамыш, вичданыны јухуја вермәмишдир. «Вичдан һәмишә ојаг олмалыдыр ки, өзүмүзә онун көзү илө бахыб, әмәлләримизә нәзарәт едө биләк, инсани ләјагәтимизи итирмәјөк» (Б. Ваһабзадә).

Инсан ләјагәтини о замандан итирмәјә башлајыр ки, елөдижи сөһвләри, күнаһлары өзү-өзүнә бағышласын — әзаб чөкмәјә мә'нәви күчү, кишилији чатан адамын ләјагәтсиз олмасы гејри-мүмкүндүр. Вә Б. Ваһабзадә, дахилиндә һәр заман «вичдан мөһкәмәси» гурмаға һазыр олан шәхсијјәтдир...

Башгалары кечәр бөлкә төгсиримдән
«күнаһнарам, кеч» сөзүмә.

Бағышлаја билмәмишәм
өз сөһвими мән өзүмә.

Сөһвләрим боғазымдан бөрк јапшыбы
јухуму да дара чөкир.

Вичданымы ора чөкир, бура чөкир.

Шаирин өзү е'тираф едир ки:

Әзабларда мән өзүмәм —

Мән кәлүмүн өз сәсијәм.

Раһатлыгда өзкөсијәм.

Бәхтијар Ваһабзадәнин һәјаты, һәр шөјдән әввәл, нараһат бир јарадычынын һәјатыдыр — мәишәтин прозаик мәгамлары, демәк олар ки, бураја сирајәт етмир; онун һәр бир шө'риндә, мәгаләсиндә, чыхышында дөврүн, мәнсуб олдуғу милләтин нараһатлығы ифадә олунур вә бу мә'нада Б. Ваһабзадәнин интонасијасы анчаг бир фәрдин интонасијасы олмагдан һәмишә кәнара чыхмышдыр.

Һеч бир шаир, һеч бир философ, һеч бир ичтимаи хадим Азәрбајҗан халгынын мұхтәлиф тарихи мәрһәләләрдәки овгатыны онун гәдәр дәриндән дујмамыш, еһтијачларынын онун

гәдәр һисс етмәмиш вә көрүнүр, милли һөјсијјәтимизин мұдафиәсиндә бу гәдәр мөһкәм дурмамышдыр...

Үзејир һачыбөјов милләтин ичтимаи емосијасыны нә гәдәр усталыгла мусигијә чевирирдисә, Б. Ваһабзадә дө ејни усталыгла шө'рә, нәсрә, драматуркијаја вә публисистикаја чевирир — халгын емосијасыны ифадә етмәкдә Ү. һачыбөјов үчүн мусигидә олдуғу кими, Б. Ваһабзадә үчүн дө әдәбијјатда жанр мөһдудијјәти јохдур.

Б. Ваһабзадәнин нараһатлығы — милли-ичтимаи мәс'улијјәтин тәзаһүрүдүр вә буна фәрди-психоложи әламәт кими баһаилар тамамилә јанылырлар...

Б. Ваһабзадәнин характерини мүәјјән едән ән мұһүм чөһәт, шүбһәсиз, онун дахили азадлығыдыр — о, көрүнүр, дүнјаја кәләндән бу күнә гәдәр һеч вахт һеч кимә тәслим олмамышдыр; дахили азадлығыны һеч кимә күзәштә кетмәјән адамын [һәлә о, шаирдисә, философдуса, ичтимаи хадимдисә] бу дүнјада јашамасы дәһшәтдир... Тәәссуф ки, КГБ-нин Б. Ваһабзадә һаггындакы характеристикасы әлимиздә јохдур, бу чүр характеристикалар, адәтән, објектив һазырландығындан, биз әминик ки, орада ән характерик әламәт кими мөһз «дахили азадлыг» көстәрилмиш олмалыдыр.

Вә бизим дәрин инамымыза көрә, о, мәнсуб олдуғу милләтин азадлығыны онун үчүн бу гәдәр үрәкдән истәјир ки, өзү дахилән азад адамдыр — онун милли азадлыг үғрунда он илләр боју давам едән мұбаризәсиндә нә исә фәрди (фрејдист?!), еһтирасын мәғлубедилмәз күчү сүхурлашыр. Бу күч, мұшаһидәләр көстәрир ки, өз мәншөји е'тибарилә ичтимаи олдуғуна көрә, бүтөв бир милләтә тә'сир көстөрмәк, она кимлијини анлатмаг вә мұбаризәјә галдырмаг гүдрәтинә маликдир.

Азәрбајҗан халгы он ил, ијирми ил, һәтта отуз ил бундан габаг Б. Ваһабзадәјә нә чүр инанырдыса, бу күн дө о чүр инаныр вә ону милләтин өнүндә кедән ән бөјүк шәхсијјәтләрдән бири һесаб едир.

Нә үчүн он илләр боју һәр чүр инамдан мөһрүм едилән бир милләт Б. Ваһабзадәјә бу гәдәр инанмыш, онун архасынча кетмәјә һәмишә һазыр олмушдур? Фикримизчә, бунун әсас сәбәби одур ки, милләт Бәхтијарда өз ирадәсинин ифадәсини көрмүшдүр — милләтин ирадәсинин бир нәфәрдә ифадә олунмасынын нәтичәси иди ки, һамы сусанда Б. Ваһабзадә һамынын әвәзинә «данышырды», һамынын сөзүнү дејирди.

Елэ бөјүк шәхсијјәтләр олмушдур ки, милләтин ирадәсини өз субъектив мәсәдләринә јөнәлтмәјә чалышмышлар — елэ шәхсијјәтләр дә олмушдур ки, милләтин тарихи еһтијачларыны дүјүб, дәрк едиб, һәмин еһтијачларын өдәнилмәси истигамәтиндә ардычыл фәалијјәт кәстәрмишләр; Б. Ваһабзадә икинчи тип шәхсијјәтләрдәндир: о, Азәрбајҗан халгынын тарихи (вә мүасир!) проблемләрини профессионал бир азәрбајҗаншүнас кими өјрәнә-өјрәнә бу халгын һәм «гејри-формал», һәм дә «формал» вәкили олмушдур. Халг гаршысындакы мәс'улијјәт өзүнү онун һәм бәди, һәм елми-фәлсәфи, һәм дә публисистик јарадычылығында бариз һисс етдирмиш (вә бу күн билаваситә һисс етдирмәкдәдир).

Б. Ваһабзадә Вәтәни олан шәхсијјәтдир — сөзүн бөјүк мә'насында Вәтәндашдыр, онун дәрин инамына кәрә, Вәтәни севмәјән шәхс вәтәндаш дејил, «мә'нәви мүһачир»дир. Вә хусуси гејд етмәк лазымдыр ки, Б. Ваһабзадәнин Вәтәндашлығы онун шаирлијиндән тутмуш ичтимаи хадимлијинә гәдәр бүтүн фәалијјәтини мүөјјән етмәклә шәхсијјәтинин ән мүһүм атрибутуна чеврилир. Онун һәм бәди-естетик, һәм елми-фәлсәфи, һәм дә ичтимаи-публисист идракы, мүасир Азәрбајҗан тәнгидинип патриархларындан Мәммәд Чәфәрин гејд етдији кими, «бир нәфәрин, јә'ни, тәквә шаирин дејил, мәнсуб олдуғу халгын өзүнүн вәтәндашлыг, инсанлыг вәзифәләрини, интибаһыны, интеллектуал камиллијини дәрк етмәсидир».

«Кечмиши дә, кәләчәји дә мәһз «Вәтән тарихи»нин сәһифәләри кими вәрәгләјән» (Јашар Гарәјев) Б. Ваһабзадә Вәтәндашлығын нә демәк олдуғуну һәм өзү, һәм дә милләт үчүн әјдынлашдырмаға чалышмагла, мүбалиғәсиз дејә биләрик ки, бу күнә гәдәр бир институтун — «Вәтәншүнаслыг институту»нун ишини көрмүшдүр. О, һеч тәсадүфи дејилдир ки, өмүр сәһифәләрини дә «Вәтән тарихи»нин сәһифәләри кими вәрәгләмишдир: «Дүнјаја көз ачдығымыз заман илк дәфә ајағымызы басдығымыз торпаг — Ана Вәтәндир. Сонралар мин өлкәјә кедә биләр, мин өлкәнин сүјуну ичиб һавасыны уда биләр, нечә-нечә торпағын мүвәггәти сакини ола биләрик. Лакин бу торпағын, бу өлкәнин һеч бири бизә доғма торпағымызы әвәз едиб Ана Вәтән ола билмәз... Вәтән јалныз торпаг дејил, Вәтән, һәр шејдән әввәл, мә'нәви кејфијјәтләри илә — бу торпағын үстүндә јашајан халгын дили, тарихи, мәдәнијјәти, адәт-ән'әнәси, бир сөзлә, руһу вә психоложијасы илә Вәтәндир. Вәтәнә бу мә'нәви кејфијјәтләри илә бағланмыш адам

Вәтәни уғрунда һәр фәдакарлығы, һәтта өлүмә дә кедә биләр» («Өмүрдән сәһифәләр»).

Јухарыда гејд етдик ки, Б. Ваһабзадә Шәкидә дүнјаја кәлмишдир... Лакин Б. Ваһабзадәнин достларынын һеч бири шәкили дејил — рәһмәтлик профессор Худу Мәммәдов гарабағлы иди, профессор Нурәддин Рәзәев исә кәдәбәјлидир. Онларын достлуғу ајрыча бир сәһбәтин мөвзусудур вә елэ күман едирик ки, онлардан һәр һансы бири барәдә данышмағ, әслиндә, һәр үчүндән бәһс етмәкдир.

Б. Ваһабзадәнин јарадычылығында шәкили характери, «әсәб»и олса да, «өзүнүз шәкили олдуғунуз һалда, нијә Шәкијә бир ше'р һәср етмәмисиниз?» суалы вериләнә гәдәр узун мүддәт Шәкинин бәди образы олмамышдыр. һәмин суал шаирә ашағыдакы көврәк, унутулмаз мисралары јаздырмышдыр:

Бир нәғмә гошмадым һалә мән сәнә,
Дағлар буну мәнә кәсир санмасын.
Мән дедим вургунам Азәрбајҗана,
Дејирәм, һеч заман хырдаланмасын.

Көңлүмдән учалан бу аваз, бу сәс:
Бөјүкдүр, учадыр мөсләким мәним...
Бала анасына «севирәм» демәз,
Мән дә демәмишәм, а Шәним мәним.

Б. Ваһабзадә нә гәдәр бөјүк шөһрәтә чатса да, тәбиәтиндәки ушаг көврәклијини, доғулдуғу, јыхылыб дура-дура илк аддымларыны атдығы торпаға мәһәббәтини һеч заман итирмәмишдир; јашлашдығча, дүнјанын исти-сојуғуну көрдүкчә көрпәлијини, анасынын нәвазишини даһа чох хатырлајыр.

Һардасан, ај анам?!
Јенә бу ахшам
Гајғына, севкинә гурағсамышам.
Бир ушаг олајдым тәзәдән, јенә
Мәни бәләјәјдин мәһәббәтинә,
Чох да ки, шөһрәтдән башда тачым вар,
Бир исти нәфәсә еһтијачым вар.

Азырам јолуму думанда, чәндә,
Гәлбим долашдырыр көзүм көрәни.
Инди дә јухуда хортдан көрәндә
Сәни чағырырам, ај анам, сәни...
Әлинин истиси дурур башымда,
Мән сәнә мәһтачам лап бу јашымда.

Көл, мәни јетишдир арзуја, кама,
Һәр дәррдән, баладан сән көзлә мәни.
Ғажыдым төзөдән ушагылыма,
Јенә охша мәни, өзизлә мәни...

Б. Ваһабзадәнин идракы емосијадан (шаирликдән) фикрә (философлуға), фикирдән исә һәјата (ичтимаи хадимлија) кедир — о, идрак мәчнунудур... Хатирәләриндән белә мә'лум олур ки, Бәхтијар һәлә ушагылыг дөврүндә дүнја һадисәләриндән баш чыхармаға чалышмыш, билмәдикләрини әјрәнмәјә дахили тәшнәлик дүјмүшдур:

«...Көј курултусуну ешидиб, горхудан анамын үстүнә гачдығым вә о сәсин нә олдуғуну сорушдуғым индики кими јадымдадыр. Анам мәни бағрына басыб:

— Горхма, деди. — Мәләкләр көјдә ат чапыр.

Илаһи, бу нә көзәл сөздүр. Сөзүн сәһринә бүрүндүм» («Өмүрдән сәһифәләр»).

Дүнјаны анчаг реалист тәфәккүрлә көрүб дәрк етмәк аздыр, инсан ону һәм дә романтик тәфәккүрлә, — хәјалларын ишығында көрүб дәрк етмәлидир:

Гој нағыл охусун сijasәтчиләр, —
Инсанын гәлбинә нағыл нур чиләр.
...Һәмишә нағылда гәләбә чалар
Һәгигәт јалана, ишыг зүлмәтә.

Б. Ваһабзадәнин тәфәккүрүнүн һәм бәдии, һәм елми-фәлсәфи, һәм дә публисистик тәфәккүр олмасында, шүбһәсиз, ушагылыг дөврүндән бәри кечмиш олдуғу «идрак мәктәби» мүәјјән рол ојнамыш, о, милли тәфәккүрүн ән мүхтәлиф сәһләрини өз ғносәоложи имканларында еһтива етмәјә чалышмышдыр:

«Ушагылығымдан бу күнә гәдәр һәмишә мәнә сирр олан бу дүнја барәдә дүшүнмүшәм, инди дә дүшүнүрәм. Бу дүшүнчә, бу хәјал идракымызда изләр ачыр, бизи мәчһулла дүнјасына апарыр... Вар олсун бизи мә'лумлардан мәчһулла ра, реал дүнјадан әфсанәви дүнјалара учуран, «нәдир?» суалынын архасынча апаран ғанадлы хәјаллар...» («Өмүрдән сәһифәләр»).

Биз бу сөзләри емосијаја гапылмыш бир шаирин сөзләриндән даһа чох шаир-философун сөзләри кими гәбул едирик — дүнјаны педантлар дејил, хәјалпәрвәрләр ирәли апарырлар; бунунла белә, Б. Ваһабзадәнин «хәјалпәрвәрлији» са-

дәләвһ, романтик јох, аналитик, дүшүнчәли (дипломатик!) хәјалпәрвәрликдир. Онун бир сыра әсәрләриндә «ғанадлы хәјаллар» мәһз бу күнүн реаллығыны изаһ етмәк үчүн бир ме-тодолокија кими чыхыш едир.

Вә Бәхтијар өз бөјүк поезијасы, мүдрик фәлсәфәси, чошғун публисистикасы үчүн биринчи нөвбәдә нараһат еһтирасларына борчлудур — нараһат еһтираслар инсаны даға-даша сала биләр, ону «нормал» һәјатдан мәһрум едәр, анчаг һәмин инсаны, һәр нечә олурса-олсун, нәтичә е'тибарилә һәгигәтин астанасына кәтириб чыхарыр. Азәрбајҗан јазычыларынын мүәллими Мирзә Ибраһимов Б. Ваһабзадәјә һәср олунмуш мәғаләләриндән бириндә кестәрир ки, онун тәбиәтли адамлар чох заман раһатлығларыны итирир, өзләрини һәјәчанлар селинә атмыш олурлар...

Һәлә 60-чы илләрдә јаздығы бир ше'риндә тәбиәтиндәки нараһатлығы шаир ашағыдакы шәкилдә ифадә едирди:

Кечә-күндүз, сәһәр-ахшам
Мән јазырам, охујурам.
Јазыларым китаб-китаб.
Нә олсун ки,

Үрәјимә чоху јатмыр.
Ше'римдә дә нәсә чатмыр,
Сөзүмдә дә нәсә чатмыр.

Көнлүмүздән
Кечәнләрин архасынча биз гошуруг,
Чалышырыг, вурушуруг.
Сәсә дүшүр мәрамымыз,
Әмәлсә бу сәсә чатмыр.
Дүзү будур —
Сөзүмүздә һәр шеј чатыр,
Өзүмүздә нәсә чатмыр...

О, шаир кими һәрәкәт едир, философ кими һәрәкәтләрини дәрк еләмәјә чалышыр, ичтимаи хадим — публисист кими һәмин һәрәкәтләринә гијмәт верир.

Б. Ваһабзадә гејд едир ки, «мән ушагылыгдан өзүмә кәнардан бахмағ вә һәрәкәтләримә назарәт һиссилә бөјүмүшәм. Ән мүһүмү дә дәгиглик, вердијим сөзә әмәл етмәк адәтимдир. Өзүм беләјәм, башгаларындан да бу дәгиглији төләб едәндә чох вахт мәнән инчијирләр. Чүнки вердији сөзә әмәл етмәјән, үмүмијјәтлә, вахта һөрмәтсизлик кестәрән адамы, кимлијиндән асылы олмајарағ, данламағдан чәкинмирәм. Он да да хијар битир әјри...» («Өмүрдән сәһифәләр»).

Емосионаллығла мәс'улијјәтин, нараһат еһтирасларла дәгиглијин, хәјалпәрәстликлә һәјатилијин бир шәхсијјәтдә бир-

лэшмәси она хусуси сәләһијјәт верир — бөјүк әдәбијјат адамы Мәһди һүсәјнин мүшәһидәләринә кәрә, Бәхтијар «ғызғын ахтарышларла мәшғүл олан», «чәтин суаллара җаваб вермәјә чалышан», «һәмишә өзүндән наразы» шәхсијјәтдир, онун ғәһрәманы илә өзү арасында зиддијјәт јохдур». Б. Ваһабзадәнин емосијјасыны, демәк олар ки, онун һағгында јазан бүтүн тәһгидчиләр «од»ла, «алов»ла, «јанғы» илә мүҗәјисә етмишләр, анчағ ејни заманда онун мәнтигилијини, мүдриклијини дә көс-тәрмишләр. «Һиссдән тәфәккүрә, емосијадан идрака кечид просесиндә дүшүнчәнин кенишлији, әһатәлији» (Мәс'уд Әли-оғлу) Б. Ваһабзадәни сәһијјәләндирән бир әләмәт кими гејд едилмишдир.

...О, һарадаса «көһнә дүнја»нын адамыдыр, тә'бири җаизсә, «көһнә киши»дир:

«Әкәр мәним өвладларым мәним јанымда артыг-әскик да-нышмырса, мән кәләндә ајаға галхырса, мәним јанымда па-пирос чәкмирсә вә буну мүшәһидә едән мүасир адам мәни көһнәликдә күнаһландырырса, гој күнаһландырсын. Мән онун истәдији кими мүасир олмагданса, белә көһнә олмаг истәји-рәм» («Өмүрдән сәһифәләр»).

Вә 1991-чи илдә Али Советин сессиясында бир сыра си-јаси авантюристләр Азәрбајҗанын бөјүк сијаси хадими һ. Ә. Әлијевә гаршы һөрмәтсизлик едәркән Б. Ваһабзадәнин дөз-мәмәси дә, әслиндә, дөдә-баба адәтләринә еһтирамдан ирә-ли кәлирди: «Вахтилә һ. Әлијевин вәзифәјә кәтирдији инди-ки јүксәк вәзифә сәһибләри бу күн адичә аллаһ саламыны вер-мәкдән белә чәкинир, һеч онун үзүнә бахмаг да истәмир-ләр. Демәк, бу адамларын јухарыдакына вердији салам да рүшвәт имиш. Бәс һаны дөдә-бабанын «дуз-чөрәк ән'әнәси?» — дејә Милли Мәҗлисә мүраҗиәт едән Б. Ваһабзадә дөдә-баба ғәјдаларынын позулмасындан (өзү дә һарада? Милли Мәҗ-лисдә!) һәјәчанланыр, нараһат олурду.

Б. Ваһабзадә моралистдирми? Јарадычылығында, дүнја-көрүшүндә, һәтта һәјәт тәрзинин бизә мә'лум олан тәрәфлә-риндә «көһнә дүнја»нын мә'нәви-әхлағи принципләринә хүсу-си һөрмәт көстәрмәсинә бахмајарағ, биз бу суала мәнфи җа-ваб верәрдик. Дүздүр, «о, вәтәнпәрвәрди, о, агилдир, сө-зүн јахшы мә'насында нәсиһәтвәрән, јолкөстәрән сәнәткар-дыр» (Чинкиз Ајтматов), лакин бүтүн бунлар күчлү аналитик тәһлилә әсасланыр, ондан (күчлү аналитик тәһлилдән) сонра кәлир.

«Азәрбајҗанын дәрәдләрини һајгыран» [Јавуз Бүләнд Ба-киләр] Б. Ваһабзадә, әслиндә, нәсиһәт вермәкдән, јол көстәр-мәкдән даһа чох, даһилимиздә мүркүләјән һиссләри ојадыр, инсанда Инсанлығы һәрәкәтә кәтирир. О өз ити психоложи мүдаһиләси илә охучусуну дүшүнмәјә мәчбур едир — һәм дә о суаллар үзәриндә дүшүндүрүр ки, һәмин суалларын җава-быны чох заман мүәллифин өзү дә билмир. Вә гејд едәк ки, Б. Ваһабзадә јалныз кәлиб чыхдығы һәгигәтләри тәрәннүм (тәғдим!) етмәклә мәһдудлашмыр, онун чылғын тәфәккүрү бә'зән тәзадлар арасында һәгигәт ахтарыр, бә'зән дә тәрәд-дүдлә ичәрисиндә галыр. Охучу буну көрүр, бөјүк дүшүн-чә сәһибинин архасынча кетмәјә, онунла һәмсәһбәт олмаға даһили еһтијаж һисс едир.

Б. Ваһабзадә охучуларла тәмаса һәмишә чан атан, онла-рын арзуларыны, марағларыны өјрәнмәјә чалышан шаирдир...

Мәктублар алырам охучулардан,
Мәктублар нур долу, тәшәккүр долу.
Бир бәләдчи олуб мәнә чох заман,
Көстәрир һағг јолу, доғру-дүз јолу.

Охучу мәктубу! Шириндән ширин,
Көңүмә дајағдыр онун һәр бири.
Деди бу мәктублар
тәһгидчиләрин
Дејә билмәдији чох мәтләбләри.

...Охучу мәктубу!
Дүшүнчәләрин
Көңүл һыҗғырығы, үрәк нидасы!
Јаздығым нәғмәнин, јаздығым ше'рин
Бир мүддәт сонрағы әкс-сәдасы!

Көрүнүр, Азәрбајҗан поезијасы тарихиндә һеч заман мү-әллифин охучуја бу чүр сәмими мүраҗиәти олмамышдыр...

...Мән тәк, сиз чохсунуз...
Һәр биринизә
җаваб јазамырам...
Анчағ мән сизә
Борчлу да галмырам,
Үрәк сөзләрим
Ңағызлар үстүндә шырым-шырымдыр.
Үнваны сиз олан мәним һәр ше'рим
Сизә көндәрдијим мәктубларымдыр.

«Өзү үчүн јазан» шаирләрдән фәргли оларағ, о, охучу үчүн јазыр — үрәјинин һәрәрәтини, ағлынын һәгигәтини оху-

чуја чатдырмаг, онун реаксиясыны билмәк «милләт шаири»-нин вәзифәсидир...

Фүзулинин шаирләр барәдә сөjlәдији мәшһур кәламы (Алданма ки...) шүбһә алтына алмадан дејә биләрик ки, Б. Ваһабзадә мүасир Азәрбајҗан шаирләринин ән дүз данышаныдыр — нә јарадычылығында, нә дә шәхси һәјатында киминсә хошуна кәлмәк үчүн әгидәсини данмамыш, мәсләкини гурбан вермәмишдир.

Һәмкарлары, тәләбәләри һәмишә бу бөјүк шәхсијјәт барәсиндә үрәкдолусу данышыр, онун тәмәннасyz хејирхәллыгындан тез-тез бәһс едирләр — көзәл шаир Нәриман һәсәнзадәнин ашағыдакы сөzlәри, елә билирик ки, Б. Ваһабзадәнин нечә инсан олмасыны бир даһа кәстәри: «Мәни һәмишә һејран гојан будур ки, китабларымыза сәхавәтлә мүгәддимләр јазан, ше'рләримиз һаггында үрәк ачыглығы илә фикир сөjlәјән уstad Бәхтијарын өзү ше'р охујанда, доғрудан да, елә бил сыхылыр — онун тәглид олунмаға лајиг бу бөјүк тәбиәти даим үрәјимдә гибтә һисси доғурмушдур».

Б. Ваһабзадә һәјатыны елә јашамышдыр ки, һәр вахт һамынын (үмүмән, мәнsub олдуғу милләтин!) үзүнә диқ баха биләр — һаггы тапдалананлар һәмишә она мүрациәт едиб, она күвәнибләр... үрәјинин кенишлији, һаггын һаһагга боғдурулмасына дөзмәмәси, һәгигәт уғрунда һөвсәләсизлијә варацаг гәдәр мүбаризлији, лагејдлијә, биканәлијә е'тиразы Бәхтијар Ваһабзадәјә (халгын тә'бири илә, Бәхтијара) тәкчә ајры-ајры адамларын дејил, бүтөвлүкдә Азәрбајҗан милләтинин бөјүк сајгысыны газандырмышдыр — бу сајгынын бир сәбәби дә Бәхтијарын киндән-күдурәтдән узаг олмасыдыр... Өзү демишкән:

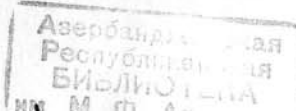
Әзәлдән һәгигәт ашигијәм мән,
Башға чүр јаратмыш тәбиәт мәни.
Әсәрәм, чошарам дәрјатәк, анчаг
Јашатмаз кин мәни, күдурәт мәни.

Бәхтијар јенијетмәлик чағындан башлајараг Бақыда јашаса да, Азәрбајҗанын ән бөјүк шәһәринин чошғун игтисади, ичтимаи, мәдәни һәјатында өзүнү нә гәдәр сәрбәст һисс етсә дә, Бақыја өзү илә кәнд, рајон ушағынын психоложи шәрһә сығмајан тәбии, бир аз да көнтөј емосијасыны кәтирмишди. Сонралар һәммин рајондан (Шәкидән!) һәммин шәһәрә (Бақыја!) кәлмиш бөјүк бир әдәбијјатшүнәс-тәнгидчи мәрһум Ајдын Мәммәдов Б. Ваһабзадәнин јарадычылығына тә'сир кәстәрмиш һәммин емосијаны усталыгла сезиб гејд етди:

«Һәр дәфә Бәхтијар Ваһабзадәнин ше'рләрини охујанда кәнд көрпәләринин јалын ајаглары көзләрим өнүндә чанлаһыр. Фәсилләрин исти-сојуғуна фәрг гојмајан бу јалын ајаглар ениш-јохушлу, дәрә-тәпәли Вәтән торпағынын һәр гарышында, һәр буцағында, ејни мәһәббәт, ејни дөзүм вә ејни сәдагәтлә аддымлајыр, кәзиб-долашдығы јерләрин даш-кәсәјиндән, од-очағындан нишанә, јадикар галан чапыг, јаныг изләрини мүгәддәс бир өмүр бәзәји кими дашыјыр, онларла өјүнүр, онларын фәрәһи илә јаша долуб камилләшир. Сонралар тәһсил, иш, чох көрүб чох да көтүрмәк арзусу илә ири шәһәрләрин асфалт күчәләриндә јеријәндә, үзүнә ачылан сәадәт вә ја әзијјәт гапыларындан кечәндә, хидмәт пилләкәнләри илә јухары-ашағы дијирләнәндә, бир сөзлә, өмүр, һәјат, јашајыш дејилән тәбии өзүнүсәрфетмәнин бүтүн мәрһәләләриндә көрпә ајагларынын торпагдан өјрәндији бу дөзүм, бу сәдагәт вәтәндашлыг гүрурунун гранит өзүлүнә, инсан мә'нәвијјатынын әбәди тәнзимләјичисинә чеврилир...».

«Милләтә наз сатан» зијалылардан фәргли олараг Б. Ваһабзадәнин Вәтәндаш шәхсијјәти мәнsub олдуғу милләтин кениш мә'нада этнографијасыны нүмајиш етдирир, одур ки, ичтимаи фәалијјәт мејданы бу гәдәр кениш, тарихин она вердији сәлаһијјәт бу гәдәр бөјүкдүр.

Јарадычылығы башладығы дөврдән бу күнә гәдәр Бәхтијар Ваһабзадә ејни мәһсулдарлыгла јазыб-јаратмышдыр — бу бахымдан ону Азәрбајҗанын һеч бир мүасир јазычысы, философу, јахуд ичтимаи хадими илә мүгајисә етмәк мүмкүн дејил. Јүзләрлә лирик, онларла епик ше'рләр вә поемалар, мәнзум драмлар, һекајәләр, телерадио пјесләри, сценариләр, монографијалар, сајсыз-һесабысыз елми, елми-публисистик вә публисистик мәгаләләр, хатирәләр, тәрчүмәләр, телевизијадә, радиола, мүхтәлиф сәвијјәли јығынчагларда чыхышлар, университет аудиторијаларында мүһазирәләр... Әкәр бураја Б. Ваһабзадәнин чохтәрәфли ичтимаи-сијасы фәалијјәтини дә әлавә етсәк, е'тираф олунмалыдыр ки, о, һәгигәтән, азмаһан бир јарадычыдыр — онун јарадычылығынын мигјасыны анчаг Азәрбајҗан әдәбијјаты вә ичтимаи фикри тарихиндә мөһкәм јер тутмуш мөһтәшәм шәхсијјәтләрин јарадычылығынын мигјасы илә мүгајисә етмәк мүмкүндүр. Ејни заманда, 50-чи илләрдән бу күнә гәдәр Азәрбајҗанын ичтимаи-сијасы, мә'нәви-идеоложи һәјатында елә бир һадисә олмашышдыр ки, Б. Ваһабзадә ја јарадычылығы, ја да ичтимаи фәалијјәти илә она бирбаша, јахуд долајысыјла тохунмашыш олсун — Бәхтија-

рын мигјаслы, мѣзмунлу јарадычылыгы, милли идеаллара хид-мѣт едѣн ичтимаи фѣалијјѣти, бѣјјѣк дѣшѣнчѣ потенсиалы ону мѣасир дѣврѣн ѣн бѣјјѣк, надир шѣхсијјѣтлѣриндѣн бири ет-мишдир.

Шѣбѣсиз, бѣјјѣк шѣхсијјѣт неч бир миллѣтдѣ, неч бир тариhi дѣврдѣ тѣсѣдѣфѣн јаранмыр — бѣјјѣк шѣхсијјѣтлѣрин мѣјдѣна чыхмасы ѳчѣн мѣкѣммѣл мѣншѣ, зѣнкин етнокултурологи потенсиал, нѣнѣнк ичтимаи миссијалар олмалыдыр; икијѣ парчаланмыш Вѣтѣнин бѣтѣвлѣјјѣ, нугуглары ајаглар алтында тапдаланан, игтисади, сијѣси, мѣ'нѣви тѣзјигѣ мѣ'руз галан, тѣбии сѣрвѣтлѣри вѣншичѣсинѣ гарѣт едилѣн нѣр ики Азѣрбајѣчѣнын милли истиглал вѣ азадлыг амалы 50-чи иллѣрдѣн е'тибарѣн Б. Вахабзадѣ типли бир шѣхсијјѣтин формалашмасына шѣраит јаратмышды — о, бирбаша мѣбаризѣ апармаг, идеалларыны манифест шѣклиндѣ е'лан етмѣк имканларындан мѣһрум олса да, нѣјѣтынын неч бир дѣврѣндѣ бу дѣнјаја нѣнсы миссија илѣ кѣлдијини унутмады, миллѣтин азадлыгы идејѣсѣны ичтимаи тѣлѣбата чевирмѣкдѣ ѣн бѣјјѣк ролу ојнамаг да мѣнз она нѣсиб олду...

80-чи иллѣрин орталарындан сонра тѣдричѣн «легаллашан» халг нѣрѣкатынын бир идеја мѣнбѣји Азѣрбајѣчан Демократик Чѣмнѣријјѣтини гуранларын мѣфкурѣси идисѣ, дикѣр бир мѣнбѣји 50—70-чи иллѣрин милли зијалы (онларын да ѣнѣндѣ Б. Вахабзадѣ кедирди) дѣшѣнчѣси иди вѣ гејд етмѣк лазымдыр ки, нѣмин зијалылар 80—90-чы иллѣр халг нѣрѣкатында нѣм билаваситѣ иштирак етдилѣр, нѣм дѣ нѣрѣкатын фѣвгѣндѣ дѣруб онѣн кифѣјѣт гѣдѣр аналитик тѣһлилини вермѣклѣ, милли ичтимаи шѣурун «мѣнсѣб мѣчадилѣлѣри» сѣвијѣсинѣ енмѣсинѣ мане олдулар.

Б. Вахабзадѣ ѣз бѣјјѣк шѣхсијјѣти илѣ милли азадлыг идеологијѣсѣнын (вѣ нѣрѣкатынын) тѣкчѣ апарычы гѣввѣси дејил, нѣм дѣ Вичдѣныдыр.

* * *

Бѣхтијар Вахабзадѣ бу дѣнјаја шаир кими кѣлмишдир — онѣн нѣинки лирик шѣ'рлѣриндѣ, драматик, эпик ѣсѣрлѣриндѣ дѣ фон, контекст шаирликдир.

Бѣхтијар илк шѣ'рлѣрини, автобиографијѣсында гејд етдији кими, чох кѣнч јашларында јазмышдыр, лакын она шаирлик шѣһрѣти газандыран илк шѣ'ри «Јашыл чѣмѣн, ағач алты, бир дѣ ки, тѣнд чај» олду — нѣмин шѣ'ри охѣјѣн бѣјјѣк Сѣ-

мѣд Вурғун Бѣхтијарын Јазычылар Иттифагына гѣбул олунмасыны тѣклиф елѣмѣклѣ, ѣслиндѣ, она «шаирлик паспорту» верди.

40-чы иллѣрин сонунда чыхан «Мѣним достларым» китабындан сонра, 50-чи иллѣрдѣ шаирин «Баһар», «ѣбѣди нѣјкѣл», «Достлуг нѣғмѣси», «Чинар», «Чѣјран», «Ајлы кѣчѣ», «Шѣби-ничран» кими китаблары нѣшр едилди, 60-чы иллѣрин ѣввѣллѣриндѣ исѣ илк «Сечилмиш ѣсѣрлѣри» (Бакы, Азѣрнѣшр, 1961) чыхды. Истѣр 60-чы («Инсан вѣ Заман», «Бир ѳрѣкдѣ дѣрд фѣсил», «Кѣклѣр — будаглар», «Дѣниз — сахил» вѣ с.), истѣр 70-чи («Бир баһарын гарангушу», «Дан јѣри», «Ачылан сѣһрлѣрѣ салам» вѣ с.), истѣрсѣ дѣ 80-чи иллѣрдѣ («Пајыз дѣшѣнчѣлѣри», «Вѣтѣн очагынын истиси», «ѣзѣмлѣ сѣһбѣт», «Ахы дѣнја фырланыр» вѣ с.) онларла китабы ишыг ѳзѣ кермѣсинѣ бахмајараг, Б. Вахабзадѣнин, дѣврѣн нѣким идеологијѣсѣна ачыг шѣкилдѣ гаршы дајѣнан јѳзлѣрлѣ шѣ'рлѣри нѣмин иллѣрдѣ неч бир китабына дѣшмѣмиш, мѣтбуатда чап олунмамыш, ја ѣлјазмалары шѣклиндѣ охѣчулар арасында кѣзмиш, ја да «сандыг ѣдѣбијјѣты» олараг галмышдыр. 80-чи иллѣрин сонѣ, 90-чы иллѣрдѣ исѣ шаир «сандыг ѣдѣбијјѣтыны» ачмагла јѣнашы, сон иллѣрин (халг нѣрѣкаты дѣврѣнѣн) мѣ'нѣви-идеологи оvgатыны ѣкс етдирѣн нѣм дѣјѣшкѣн, нѣм дѣ мѣрѣккѣб ѣһвали-рунијјѣли шѣ'рлѣрини јазыб чап етдирмишдир.

Б. Вахабзадѣнин шѣ'р јарадычылыгынын (ѳмумијјѣтлѣ, јарадычылыгынын!) илк мѣһсуллары ѣдѣбијјѣтшѣнаслыг тѣрѣфиндѣн нѣмишѣ јѣксѣк гијмѣтлѣндирилмиш, орта мѣктѣб дѣрсликлѣриндѣ кѣниш ѣкс олунмуш мѣшһур «Мѣктѣб шѣ'рлѣри»-дир — «Илк чығыр», «Мѣктѣб јоллары», «Зѣнк сѣси», «ѣлифба китабы», «Јазы тахтасы», «Гызыл медал», «Мѣн дѣ онѣн мѣјѣвѣсијѣм» вѣ с.

А мѣктѣб јоллары, мѣктѣб јоллары,
Сиздѣ гар да кѣрдѣм, дѣман да, чѣн дѣ;
Кѣнлѣм јарпаг кими титрѣјиб ѣсир,
Јѣнѣ бу јоллардан ѣтѣб кѣчѣндѣ.

Чѣчуглуг кѣнлѣрим дѣшѣр јадыма,
Мѣктѣбѣ апармыш бу јоллар мѣни.
Дилѣклѣр гонарды гол-гѣнадыма,
Нечѣ учуарды хѣјаллар мѣни...

...Мѣни сѣадѣтѣ сиз апардыныз,
А мѣктѣб јоллары, мѣктѣб јоллары...

«Мәктәб ше'рләри»нин жарандыгы илләрдә (40-чы илләрин сонларында) һәм мин ше'рләр барәдә хусуси мәгалә язмыш шаир Осман Сарывәлли гејд едирди ки, «һәр бирини ајрылыгыда мүстәгил мә'насы вә өзүнәмәхсус формасы олан бу кичик вә марагылы ше'рләрин әслиндә елә бил ки, һамысы бир фикри ифадә едир вә бир-бирләрини тамамлајырлар» — тәһрүбәли шаирин мүшаһидәләри дүзкүн иди... Лакин «Мәктәб ше'рләри»ндә «коммунизмдә јашајачаг јени инсан» тәрбијә едән совет мәктәбиндән сөһбәт кетмир, кәнч Бәхтијарын тәрәннүм етдији мәктәб милләтин мәктәбидир, о милләтин ки, сабаһ онун өвладлары илк чығырлары ачагагдылар:

Кет, еј гузум, кет ки, сән чәкмәјәсән сонда аһ,
Ирадәни, гәлбәни ешгә, сәбрә сән чағыр.
Ачылмыш чығырларла бу күн кедирсән... сабаһ
Сәнин ајагларыңла ачылачаг илк чығыр.

«Мәктәб ше'рләри»нин бир гәһрәманы шакирдләрдирсә, дикәр гәһрәманы өмрүнү онлара һәср етмиш ағсачлы мүәллимләрдир...

О ағармыш сачлардакы гүдсијјәтин мә'насы вар...
О јаздыгча әлиндәки тәбаширдән топан тозлар
Ағартмышдыр сачларыны, сәнки онлар гарлы гышдыр,
Хејр, мәним ағ күнүмчүн онун сачы ағармышдыр...

Бурада һаггында сөһбәт кедән «ағ күн» тәкчә бу күн мәктәбә кедән бир Вәтән јаврусунун дејил, Вәтәнин «ағ күнү»дүр. «Мәктәб ше'рләри»ндән башлајан јарадычылыг јолу Бәхтијары 50-чи илләрин мүрәккәб ичтимаи-сијаси һәјатына кәтириб чыхарыр — бу дөврүн, хусусилә 50-чи илләрин әввәлләринин баш гәһрәманы Горху иди (сонралар Б. Ваһабзадә «Ики горху» поемасында онун классик образыны јаратды); ашағыларын јухарылардан, јухарыларын исә өзүнәмәхсус шәкилдә ашағылардан (һамынын һамыдан!) горхдуғу бир әјјамда Шаирин үнсирәт еһтирасы төкләнмиш Инсанын фаһиәси илә үзләширди...

Бездирәр,
Тез јорәр дүшүнчәләр дә,
Нәфәсини вериб дәрәд удар инсан.
Өзүндән башгасы олмајан јердә
Инсан олдуғуну унудар инсан...

Бәхтијар Ваһабзадә поезијада Сәмәд Вурғун мәктәбинин давамчысыдыр, бунунла белә, Б. Ваһабзадәни, јарадычылыгынын характеринә көрә, С. Вурғундан фәргләндирән, һәм

дә чидди шәкилдә фәргләндирән әламәтләр дә вардыр; һәр шејдән әввәл, Б. Ваһабзадә әсримизин биринчи јарысынын дејил, икинчи јарысынын шаири, мүтәфәккириди — әдәби-ичтимаи һәјата 20—30-чу илләрдә кәлмиш мүәллиминдән фәргли олараг, һәм мин һәјата 40—50-чи илләрдә кәлмиш Б. Ваһабзадә С. Вурғунун тәрәннүм етдији бир сыра идеаллара, тәбиини, даһа аналитик јанашмалы, даһа реал мүнасибәт кәстәрмәли иди. Ә'лаһәзрәт Тарих бир дөврдән о бири дөврә кечирди. Милләтин достлары дүшмәнә «чеврилир», милли ичтимаи шүүр, мә'руз галдыгы тәзигләр зәифләдикчә, өзүнә кәлирди...

Шүбһәсиз, буну С. Вурғун да, С. Рүстәм дә, Р. Рза да һисс едирдиләр, лакин Б. Ваһабзадә (вә онун мәнсуб олдуғу әдәби нәсил) бунунла јашајырды — нә С. Вурғун, нә С. Рүстәм, нә дә Р. Рза «Күлүстан» поемасыны јазыб чап етдирмәк сәвијјәсиндә «чаванлыг едә» билмәздиләр, бирбаша дејә билмәздиләр ки...

Мин ләкә вурдулар шәрәфимизә,
Вердик, сәһибимиз јенә «вер» деди.
Лап јахшы еләјиб, доғрудан, бизә
Бири «баран» деди, бири «хәр» деди.
Бизи һәм једиләр, һәм дә миндиләр,
Амма даһымызча һеј дејиндиләр.

С. Вурғунун илһам пәрисе көјләрин әнкинликләринә ганад кәрдији илләрдә — әсримизин орталарында Б. Ваһабзадә чәсарәтлә ашағыдакы мисралары јазмышды:

Дүшүндүм дүнјаны, дүшүндүм дәрин,
Өнүндә ачизәм мән бу сирләрин.
Көңлүмдә бәсләнән чәваһирләрин
Колхоз базарында хиридары јох.

50-чи илләрин сону, 60-чы илләрин әввәлләриндә Б. Ваһабзадә артыг Азәрбајҗанын ән бөјүк шаирләриндән бири (демәк олар ки, биринчиси!) иди: о, халг арасында мәшһурлашмышды, ше'рләри һәм ашкарда, һәм дә кизлиндә охунур, мүзакирә едилирди, милли азадлыг руһунда әсәрләринә көрә тә'ғиб олунурду... Анчаг һеч бир гүввә ону сусдурмаға гадир дејилди, чүнки Бәхтијар Азәрбајҗанын сәси иди...

Чағламаг истәјирәм дағда шәләлә кими,
Сәпилмәк истәјирәм чәлләрә лалә кими;
Дәрја олуб, нәһр олуб чалханмаг истәјирәм,
Көјләрдә улдуз кими мән јанмаг истәјирәм.
Шығымаг истәјирәм башсыз күләкләр кими,

Бәсләнмәк истәҗирәм бүтүн үрәкләрдә мән
арзу, диләкләр кими...

**Милләтин өз ичиндә боғулмуш һәҗәчанлары, емосијасы,
мә'нәви ағрысы олмаса иди, һеч шүбһәсиз, бу күн Бәхтијар
Ваһабзадә адлы бир шаир дә олмазды...**

40-чы илләрин сону — 50-чи илләрин әввәлләриндән, јә'-
ни, јарадычылыға башладығы илк илләрдән Б. Ваһабзадә өзү-
нү милли бир шаир оларағ көстәрир — ола билсин ки, һәмин
миллиликдә һәлә идрак аналитизми чатышмырды; анчаг бу-
нун әвәзиндә күчлү, еһтираслы бир мәс'улијјәт һисси вар иди;
60-чы илләрдә исә шаир өзүнү, сөзүн кениш (гејри-формал!)
мә'насында, «милләт вәкили» һесаб едирди:

Мән кимәм? Гәрәзим нә?
Гаршы дурдум зилләтә;
Билмирам бу милләтә
Вәкил етди ким мәни?

«Ағлар-күләјән», «Јоллар — оғуллар», «Һәјат — өлүм»
вә «Тәзадлар» кими азадлығын мә'нәви-әхлағи әсасларыны
гојан поемалар 60-чы илләрдә јазылмыш, һәр бири бир «мил-
ли идеолокија» китабы гәдәр шүүрләра, һиссләрә тә'сир көс-
тәрмишди. һәмин әсәрләри илә шаир-идеолог һисси тәфәк-
күрдән әгли тәфәккүрә көрпү салыб Азәрбајҗан поезијасы-
ны дүшүнчәләр поезијасына чевирди — бурада милләтин дү-
шүнчәләри илә милләт оғлунун дүшүнчәләри бир-бирини каһ
тәсдиг, каһ да инкар едир... Милләт оғлу бә'зән милләтлә по-
лемикаја кирир, она өз шәрәфли кечмишини хатырладыр, шә-
рәфсиз бу күнүндән узаглашмасыны тә'кид едир:

Еј нәвәләр, нәтичәләр,
Биз һеч нәјик, биз һеч нәјик...
Кечә-күндүз бабамызын
әмәлиһә гејрәтдәјик,
Гејрәт един сизсә бизим
сәбримизә...

«Бу күн»үн инкары илә, әслиндә, шаир ичәрисиндә јаша-
дығымыз һәмин «бу күн»ү тәсдиг едир: әкәр биз кимлијими-
зи, нәјә гадир олдуғумузу артыг билирксә, өзүмүзү инкар
сәвијјәсинә кәлиб чатмышыгса (вә буна психоложи еһтијаж
һисс едириксә), демәли, «һеч нә» дејилик...

60-чы илләрин әввәлләриндә «Ағлар-күләјән» поемасын-
да бөјүк Сабирин дили илә милләтин дәрдрәрини шаир бу
чүр һајгырырды:

Халғларын чәркәсиндә
Мән дә варама, — дејирәм.
Мән дүнјадан өзүмә
Әдаләт истәјирәм,
Һәпигәт истәјирәм,
Сәдагәт истәјирәм.
Мән «һүммәт истәјирәм,
Мән гејрәт истәјирәм...».
Мин илдир сирдашымыз
Өләм олду, гәм олду.
Нијә, нијә бәс бизим
Гејрәтиһиз кәм олду?!

Јарым бу тајда галды,
Јарым о тајда галды.
Тојум бурда чалынды,
Јарым о тајда галды.
Даһа бу әзаблара
Чанымда бир табым јох,
Мән тәпәдән-дырнаға
Суалам... Чавабым јох...

Б. Ваһабзадәнин ше'р јарадычылығыны арашдыран елә
бир тәнгидчи (Мәммәд Чәфәр Чәфәровдан Низами Чәфәрова
гәдәр) олмамышдыр ки, ону «нараһат шаир» һесаб етмәсин.
Һәмин нараһатлығ, һәтта тәрәддүд, сәһв едиб сәһвини е'ти-
раф етмәк вә с. мүәјјән мә'нада шаирин фәрди характерин-
дән ирәли кәлир:

«Ичимдә һәмишә дејүш кедир. Бир аддым атмамышдан
әввәл хејли тәрәддүд едирәм. Чох заман «еләјим, еләмәјим»
дејә јол ајрычында галырам. Фикрим һәмишә һачаланыр. Тез-
тез сәһв едир, сәһвими анлајыр вә е'тираф етмәкдән чәкин-
мирәм» («Өмүрдән сәһифәләр»).

Көзүңлә көрдүјүн мән ајры мәнدير,
Әсл «мән» көзүңә көрүнмәјәндир.
Өзүм дә безмишәм өз сәс-күјүмдән.
Дүзүнү ахтарсан, көрүндүјүмдән
Учајам,
Бир фикрин дәнмәз гулујам...
...Сәнәтдә күчүңлә мејдан охујан,
Һәјатда дөзүмә баш өјән мәнәм.

Шаирин азадлығ (хошбәхтлик!) ахтаран гәһрәманы «күч-
лүјә мејдан оху»са да, шаирин өзү гәдәр нараһат адамдыр —
о өз әгидәсини нараһатлығла горујур, онун «гул»уна чеври-
лир. һәмин нараһат (вә дүшүнән!), мүрәккәб характерли, күч-
лү етник-сосиал еһтираса малик гәһрәмән 90-чы илләрин әв-

вәлләриндә һансы ичтимаи-психоложи овгатла јашајырды? Бу суала җаваб вермәк үчүн «Азадлыг» ше'ринә мүраҗиәт едәк:

Азадлыг! Азадлыг!.. Өмрүм бојунча
Сәнин ачын олдум, мәһтачын олдум.
Заман дилимизи ғыфyllајынча
Мән сәнин даһа чох ләјлачын олдум.

Фикирләр өнүнә атылды дашлар,
Дири фикирләрә кор олду башлар.
Амал өнүндәки гаја дашлары
Нә кәтүрә билдик, нә ғыра билдик,
Амма үрәкдәки чырпынышлары
Сөзләр арасындан сыздыра билдик.

О заман јазмышдым: «Азадлыг—сәһәр.
Бу сәһәр арзусу өлә биләрми?
Мәһкум халглар үчүн азадлыг гәдәр
Бөјүк бир сәадәт ола биләрми?...».

Лакин милләт азадлыға һазыр дејилсә, мүстәгиллији «бир-биринә ефирдә, гәзетдә бөһтан атмаг», «вәзифә ешгинә», «мәнсәб ешгинә» һәр чүр алчаглыға кетмәк, «Вәтән борчу»ну «рүшвәтлә, миннәтлә едәмәк» кими анлајырса,

...Азадлыгын өзү, валлаһ, бизимчүн
Инди башга чүрә мәһкумлуг олду.
Тәзә кол-кос битиб јолларымызда,
Нә солумуз бәлли, нә дә сағымыз.
Елә бир күндәјик, голларымызда
Гандаһа чеврилиб азадлыгымыз...

«Зүлмәт әријәрсә», «Дүнән — бу күн», «Мүхалиф», «Кәл-ди бич әјјамы...» вә с. ше'рләри илә халг һәрәкаты «гәһрәманлар»ынын кимлијини халга көстәрән шаир-публисист «Да-јан, гачма, дајан!», «Галх ајаға» вә с. ше'рләри илә Вәтән оғулларыны Вәтәнин мүдафиәсинә чағырыр. Б. Ваһабзадәнин сон илләрин ичтимаи-психоложи овгатыны кифајәт гәдәр һәртә-рәфли, долғун вә объектив әкс етдирән поезијасы милли-со-сиал тәфәккүрә дәриндән нүфуз еләмәк, үрәкләри чошдур-маг, башлары дүшүндүрмәк габилитетинә маликдир, чүнки һәммин поезијанын мајасы сафдыр, онун јарадычысы узун ил-ләрин социал-естетик идрәк тәҗүбәсинә, милли истиглал үғ-рунда мүбаризә мәдәнијәтинә маликдир. Шаирин дахили азадлыгы он ил, ијirmi ил, отуз ил бундан әввәлки ичтимаи (социалист) тоталитаризми гәбул етмәдији кими, милли тоталитаризми дә гәбул етмир — күт адамларын дүшүнән адам-лар үзәриндә һакимијәтини бәргәрар едән милли мүстәгил-

лик идеалы Б. Ваһабзадәјә һәм бир шаир, һәм дә бир пуб-лисист олараг јаддыр; бунун бир сәбәби дә ондадыр ки, һә-јәтины милли мүҗаһидәјә сәрф етмиш бу бөјүк инсанын идрәки дүнја миғјасы ичтимаи-сијаси просесләрдән һеч заман тәҗрид олунмамышдыр — онун тәфәккүрүндә бир инсанын азадлыгы бир милләтин азадлыгы гәдәр бөјүк ичтимаи мә'на кәсб едир...

Доғулдугун, бөјүдүјүн Вәтәниндә
Һагг тапданыб шәр удулса, вәј һалына!
Сәхавәтин унутулса, гәм еләмә,
Ләјләгәтин унутулса, вәј һалына!

Имзасы вар јаседа тојун, тојда јасын,
Бу гүтләр бир-бириндән ајрылмасын.
Сәнә шорун баһалыгы дәрәд олмасын,
Јағын шорла бир тутулса, вәј һалына!

Һәр сәһбәтин һәр мәчлисдә јери дејил,
Унутма ки, гочалырсан сән илбәил.
Јашылдарын сәнә күлсә, зарафат бил,
Балаң јашлы чаван күлсә, вәј һалына!

Һәјәтындан киләјләниб чох ағлама,
Өтәнләри јанә-јана варағлама.
Арзуларын өлмәсинә јас сахлама,
Инам өлсә, иман өлсә, вәј һалына!

Нөгсаныны үзә дејән намәрд дејил,
Кирајдә јашадыгын ев јурд дејил.
Анан сәнә өкәј олса, бир дәрәд дејил,
Заман сәнә өкәј олса, вәј һалына!

Б. Ваһабзадә ше'рләриндә, поемаларында «дүнјада баш верән ирили-хырдалы бүтүн һадисәләр»ә күчлү бир еһтирас-ла реаксия верән шаир-публисистдир — «Автобиография»-сында бу барәдә јазыр:

«Јалныз буну демәк кифајәтдир ки, онларла ше'рим («Баш», «Дан јери», «Елм — әхлаг», «Тәбәссүм ордени», «Гур-банлыг гузу», «Сүлһ мүкафаты», «Нејтрон бомбасы», «Көз ја гулаг», «А. Лилијенталын Картерә мәктубу», «Шаирләри ел-дүрүрләр», «Тарихин гануну» вә с.) вә бир нечә поемам («Тә-задлар», «Америка көзәли», «Јоллар — оғуллар», «Бағышла-јын, сәһв олуб» вә с.) ади гәзет хәбәрләри әсасында јазыл-мышдыр. Сәһбәт бу әсәрләрин бәди дәјәриндән дејил, дүн-јанын ичтимаи дәрәкләри илә јүкләнмәкдән вә она сәс вер-мәкдән кедир».

Б. Ваһабзадәнин ше'рләри илә јахындан таныш олдугдан сонра бөјүк язычы Чинкиз Ајтматов «Азәрбајҗанлы шаири охујанда — дүнјаны охујурсан» — демишди. Дүнјанын таләјинә чавабдеһлик, өз милләтини азад көрмәк истәји гәдәр башга милләтләри дә азад көрмәк арзусу, инсана (онун милли, мә'нәви, әхлағи идеалларына) һөрмәтлә јанашмасы вә с. Б. Ваһабзадәни дүнја мигјаслы бир шаир етмишдир. Әслиндә, бу хүсусијјәт шаирин мәнсуб олдугу кенотипдән кәлир — ән гәдим дөврләрдән бәри түрк әдәбијјаты, үмумән дүнја-көрүшү һеч заман өзүнә гапанмамыш, һәмишә дүнјаја ачыг олмушдур.

Б. Ваһабзадә гејд едир ки, «мән ушағлыгда ше'рдән чох нәср китаблары охујардым. Инди дә беләдир... Мәним шаир кими јетишмәјимдә ше'рдән чох нәсрин ролу» олмушдур — бурада тәәччүблү бир шеј јохдур. Бәхтијар ше'ри илә таныш олан һәр һансы поэтика мütәхәссиси һәмин ше'рдә епик мütәхәммәләрин кениш јер тутдуғуну сөјләјәчәк, һәтта «о, идејаны нәзмә чәкир» дејәнләр дә тапылачагдыр. Вә бурасы да көрәк сирр олмасын ки, Бәхтијар форманын јох, мәзмунун шаиридир, һәтта һармонија да ше'рләринин формасындан әввәл мәзмунундадыр...

«Ағыл», «ағыл» — дејән бош һағылларын
Дальнда һәмишә горху низләнәр.
Дүнјада ачылан бүтүн јолларын
Әввәли гејрәтдир, ахыры зәфәр.

Фикир верин, форма наһиранәдир, һәтта бир гәдәр прозаикдир, мәзмун исә, әксинә, о гәдәр мөһкәм симметријаја (ағыл — горху — гејрәт — зәфәр) маликдир ки, форманы нејтраллашдырыб өзүнә табе едир.

Б. Ваһабзадәнин марагла охунан һекајәләри, нәсрлә јазылмыш теле-радио пјесләри, гысаметражлы филм үчүн сценариләри вар ки, бу әсәрләрдә мütәллифин шаирлији наһиријиндән үстүн олуб, әсас диггәт бу вә ја диһәр мәсәләнин лирик-психоложи шәрһинә верилир. Лакин поезијасында олдугу кими, нәсриндә дә лирик-психоложи шәрһ фәлсәфи дөјәрләндирмә илә мütәјајәт едилир. «Мәшһур адам», «Үрәк дејүнтүләри», «Рәгабәт», «Көнүл севән көјчәк олар», «Әгидә» вә с. һекајәләр мütәсир Азәрбајҗан лирик-психоложи нәсринин көзәл өрнәкләри сажыла биләр.

«Әгидә» һекајәсиндә кәнч јашларында дүнјадан кетмиш бөјүк бир алимин јас јери тәсвир едилир. Бураја јығышмыш

адамларын — мәрһумун јашлы һәмкарларынын сөһбәтинин әсас мөвзусу одур ки, көрәк өзүнә фикир верәсән, чох ишләјиб өзүнү үзмәјәсән, бир јерин ағрыды, дәрһал һәкимә көс-тәрәсән вә с. Јаса кәләнләр дағылышанда лабораторија мүдири сөһбәти бу шүр јекунлашдырыр: «...Мән бу әгидәјә кәлмишәм ки, инсан үчүн ән әфзәл шеј һан сағлығыдыр. Әзкә нә вар еј?!». Вә бир нечә адам онун сөзүнү «дүз бујурурсан, валлаһ» дејә тәсдиг едир.

Нечә дејәрләр, әләвә шәрһә еһтијаж галмыр.

Һекајәләриндә, теле-радио пјесләриндә, сценариләриндә мütәллиф охучунун диггәтини мә'нәви-әхлағи проблемләрә јөнәлдир, гәһрәманларынын олдугча ајдын, шәффаф характери илә өзүнүн дәғиг язычы-мütәфәккир мөвгејини ифадә едир. Бунунла белә, бөјүк сәнәткарын нәср јарадычылығы онун драматуркија јарадычылығы гәдәр мөһсулдар олмамышдыр.

Б. Ваһабзадәнин драматуркијаја кәлмәси тәсәдүфи дејил — хүсусилә 60-чы илләрдән е'тибарән онун ше'рләриндә, лирик-епик поемаларында күчлү драматик ситуасијалар үстүнлүк тәшкил едир вә јарадычылығын тәһлилә кәлмәси чөтин олан психолокијасы ону лирикадан драматуркијаја чәкир; нәтичәдә «Кимдир һағлы?» («Икинчи сәс»), «Јағышдан сонра», «Јоллара из дүшүр», «Вицдан», «Дар ағачы», «Фәрјад», «Һара кедир бу дүнја?» вә с. кими мütәсир Азәрбајҗан драматуркијасыны зәнкинләшдирән, Азәрбајҗан театрына «јени нәфәс» верән әсәрләр јараныр. һәмин әсәрләрдә Азәрбајҗан чөмијјәтинин олдугча актуал мә'нәви-психоложи проблемләри галдырылыр, һисслә ағлын драматизми контекстиндә Инсан һәрәкәтләринин психоложи анализи верилир — бурада, бир гәјда олараг, «олар!» сөзүнү үрәк, «олмаз!» сөзүнү ағыл, «ваһибдир!» сөзүнү исә һәмишә вицдан дејир» (Јашар Гарајев).

Вицдан Б. Ваһабзадәнин драм әсәрләринин әсас гәһрәманы олуб, һәм фәлсәфи, һәм дә публисистик баһымлардан шәрһ едилир — шаир-философ, шаир-публисист һәмин әхлағи-мә'нәви категоријанын мигјасыны кенишләндирир: фәрдин (инсанын) Вицданындан чөмијјәтин (милләтин) Вицданына кәлиб чыхыр...

Б. Ваһабзадәнин драматуркијасыны арашдырмыш тәнғидчи-философ Ј. Гарајев белә бир нәтичәјә кәлир ки, «Бәхтијар Ваһабзадә үчүн ағлын Инсанда гәләбәси, онун һаһанда гәләбәсиндән даһа әфзәлдир, даһа драматикдир...» — классик Азәрбајҗан драматуркијасындан әсаслы шәкилдә фәрғли олан бу бахыш драматург Б. Ваһабзадәјә, һәр шејдән әввәл, шаир

Б. Ваһабзадәдән кәлир; мүасир Инсанын кениш планлы психоложи, һәтта «идеоложи» тәһлилинә мејл едән шаир-драматург драматуржија үчүн мүәјјәнедичи әләмәт олан «һәрәкәт», һәгигәтән, ајры-ајры харици «мән»ләрин дејил, ејни бир шәхсијәтин дахили «мән»ләринин мүнәсибәтиндә тәсдиг едир.

«Дар ағачы»нда, «Фәрјад»да, «һара кедир бу дүнја?»да «мән»ин амансыз ичтимай-сијаси, фәрди-психоложи (екзистенциалист) «тәзјиг»ләр әсасында деформасијасыны, анти-«мән»ә чеврилмәсини, хиласыны вә с. көрүрүк — шаир-драматург һәмин «һәрәкәт»ин сәбәбләрини ахтаранда, бир гәјда олараг, јенә дә Вицдан мәсәләсинә кәлиб чыхыр — һәмишә «мән»и хилас едән әсас тәкан Вицдан олур.

Б. Ваһабзадәнин драматик «мән»и үчүн характерик әләмәтләрдән, бизим фикримизчә, ән мүнүмү будур ки, һәмин «мән» субъектив өзүнүтәһлилин өзүнәмәхсус контексти олмага јанашы, чәмијјәтин, дөврүн социал-психоложи проблемләрини еһтива едиб, әсасән, бу сәвијјәдән арашдырылып.

«Фәрјад» фәчиәсинә рә' јазмыш бөјүк тарихчи-түрколог Л. Н. Гумилјов кәстәрир ки, «јүксәк сәвијјәли драматик тәчәсүмү илә сечилән» әсәрдә Б. Ваһабзадә «азад фикирли гәһрәмәнларыны мүтәфәккир шаир вә шәһидләр, онларын дүшмәнләрини исә доғма өвладларынын белә үз дөндәрмәјә һазыр олдуғу амансыз, күтбәјин еһкамчылар кими тәсвир етмәклә һағлыдыр... Чүнки гәдим түркләрә тәмәннасызлыг, рәшадәт вә өз идеалларына сәдагәт хас иди». Вә Л. Н. Гумилјов әләвә едир: «Мәһз бу кејфијјәтләр түркләрә бәшәријјәт тарихиндә шәрәфли јер тутмагда көмәк етмишдир».

Бөјүк тарихчи-түркологун јухарыдакы мұлаһизәләрини хатырлатмагда мәгсәдимиз Б. Ваһабзадә драматуркијасынын дүнјанын мүкәммәл тәфәккүр саһибләри тәрәфиндән јүксәк гијмәтләндирилдијини кәстәрмәк дејил (бу күн һәр һансы тәфәккүр саһиб Бәхтијарын она вердији гијмәтлә фәхр едә биләр...), диғгәти о мәсәләјә јөнәлтмәкдир ки, Б. Ваһабзадә драматуркијасынын тәдгигат объекти олан «мән» етник-тарихи мүәјјәнлији, өзүнәмәхсус кенотипи, социал-етнографик характеристикасы олан «мән»дир — шаир-драматургу нараһат едән мәсәләләрдән биринчиси мәһз «мән»ин өз етник-тарихи мүәјјәнлијини (Вицданыны) унутмасыдыр.

Вә бу јердә мүәллифин тарихә поетик-фәлсәфи мүнәсибәтиндән (үмүмән, тарих фәлсәфәсиндән!) данышмаға һәч чүр әсас вардыр...

Һәм тарихә мүрациәт, һәм дә мөвзунун «кәнар»дан (башга халғларын һәјатындан) алынмасы Б. Ваһабзадә үчүн, демәк олар ки, һәмишә шәрти сәчијјә дашымышдыр. Елә она көрә дә «Јоллар — оғулар», «Дар ағачы», «Фәрјад» вә с. кими поэма вә пјесләрдә, онларла ше'рләрдә галдырылан проблемләр мүәллифин мәнсуб олдуғу милләтин, ичәрисиндә јашадығы дөврүн проблемләридир.

«Үзү кечмишә сијасәт» олан тарих, сөзүн кениш мә'насында, тарихчинин (бу һалда Б. Ваһабзадәнин) әлиндә бу күнүн шәрһидир (тарих ону јаратмыш рәһмәтликләрә гәтијјән лазым дејил). Вә «еһтирассыз салнамәчиләр» бу вә ја диқәр тарихи факт үстүндә мубаһисә етдикләри дөврдә бөјүк түрк философларындан бири («тарихи» фәчиәләр мүәллифи бөјүк һүсәјн Чавидин мүәллими Рза Тофиг) јазмышды: «Тарихә инанмырам вә һеч бир әһәмијјәт вермирәм...». Сәһбәт «инсанлығын ән тәһлүкәли ичады» (В. Паул) тарихә ниһилист мүнәсибәтдән кетмир, ондан кедир ки, тарихә еһтирассыз бахмаг олмаз.

Б. Ваһабзадә тарихә мәһз бу күнүн еһтирасы илә бахыр...

Хүсуси тәдгигат тәләб едән бу мәсәләни дә, чохла диқәр мәсәләләр кими, бир тәрәфә бурахараг, анчаг «Дар ағачы» фәчиәсинин јазылмасы сәбәбини хатырладаг — «Сәс» гәзетинин редакторуна мәктубунда мүәллиф һәмин сәбәбин нәдән ибарәт олдуғуну бу чүр анладаг јазыр ки, мән 70-чи илләрин әввәлләриндә, Азәрбајҗан халғынын бөјүк ичтимай-сијаси хадими һејдәр Әлијевин коммунист идеолокијасына үрәкдән инанмасыны, халғымыза фәлакәт кәтирән һәмин идеолокијаја әсасланмасыны көрәндә «Дар ағачы» фәчиәсини јаздым... һадисәләри мин ил керијә чәкән драматург, бөјүк сәләфи М. Ф. Ахундзадәнин «ресепт»и илә бу күнүн проблемини — «инаныб алданма»нын фәчиәсини тәгдим етмишдир.

Б. Ваһабзадә, дахилиндә јашамаға мәһкум олдуғу режимә гаршы һәмишә бир дүшүнчә чәнкавәри кими дајанмыш, онларла, јүзләрлә шаирләр империјаја мәддаһлыг едәндә, о һәмин империјаја гаршы мејдан охумушдур — һәм бирбаша, һәм дә долајысы илә шәхсијјәтин (вә милләтин!) азадлығыны тәблиг едән 70—80-чи илләрдә нә гәдәр фәхри адлар, мұкафатлар алмышса, 50—60-чы илләрдә (һәтта сонралар да) бир о гәдәр тәғиб олунмуш, «һәр күн, һәр ај һәбс олуначағыны» көзләмишдир.

«Күлүстан» поемасы илә бағлы, шаирин башына кәтирилән мүсибәтләри хатырламаг, елә билирик ки, кифајәтдир...

«Шәки фәһләси» гәзетиндә (23—26 октябр 1960-чы ил) чыхдыгдан сонра әсәр мұхтәлиф сәвијјәләрдә чох мұхтәлиф емосиялар доғурур — шаир мәтбуата, телевизияја, радиоја бурахылмыр, ше'рләри «тәнгид һәдәфи»нә чеврилир, «Көкләр, будаглар» китабы гадаған олунуб китабханалардан жығышдырылып вә с.

Анчаг «Күлүстан» Азәрбајҗан поезијасынын 30-чу илләрдән сонра кифәјәт гәдәр учадан дејилмиш, бәлкә дә, илк намуслу сөзү иди ки, поетик тәфәккүрүн сәрһәдләриндән кәнара чыхыб, үмүмән, милли ичтимаи дүшүнчәни силкәләди. Јалныз мәсәләдән о гәдәр дә һали олмајан кениш халг күтләси, милли зијалылар дејил, дөврүн «идеоложија кенераллары» да шаирин чәсарәтинә һејран галдылар. Вә халг бундан сонра өз шаирини даһа диггәтлә (I) «охумаға» башлады — Бәхтијар тарихә мұрачиәт едәндә һамы билирди ки, бу күндән данышыр, мөвзуну «кәнар»дан аланда һамы билирди ки, сөһбәт өзүмүздән кедир...

Ичими кәстәрмәдим чаһил тутан күзкүјә,
Үздә күлүб, үрәкдә мұшкүлүмә ағладым.
Милләтимин дәрдини үнванлајыб өзкәјә,
Башгасынын јасында өз өлүмә ағладым...

«Күлүстан»да мәтләби бирбаша дедијинә көрә чәзаландырылмыш шаирин, сәләфи М. Ф. Ахундзәдә кими мұхтәлиф үсуллар, фәндләрә, «әдәби дипломатија»ја әл атмасы тамамилә тәби иди... Лакин Б. Ваһабзәдәнин бу чүр «дипломатик» сөзә һөвсәләси чатмадығы анлар да олурду — о заман һәгигәти нечә вар, о чүр дејирди:

Тапдамаг олармы һаггы бу гәдәр,
Јүз әлли илдир ки, сојурлар бизи.
Бу һеч,
Бизә бајрам еләтдирилләр
Тарихдә ән бөјүк фәчмәлизи.

Вәтәни сәтмәшгә... Буна јанмырам,
Ағыр бир гәдәрлә үзбәүз олду.
Она јанырам ки, о күн бу бәднам
Алверин дәлләли өзүмүз олду.

Б. Ваһабзәдә бу күнүн инсаныны һәм ше'риндә, һәм нәсриндә, һәм дә драматуркијасында гаршысыалынмаз бир ма-рагла арашдырыр. Бу дүнјаја «биртәһәр јашамағ»а кәлмиш, ичиндәки шәрәфи, чәсарәти һәлә доғулмамыш өлдүрән, мән-суб олдуғу милләтә дәхли олмајан, Вәтәндашлыг һиссиндән

мәһрум инсан, Б. Ваһабзәдәнин дәрин инамына көрә, анти-инсандыр; күчлү, мәғлубедилмәз, әгидәли, еһтираслы «Мән» олмаса, Инсан да јохдур — Инсан о заман вар ки, бүтүн зиддијәтләринә, сәһвләринә, күнаһларына бахмајараг, дүшүнмә имканы, потенсијасы олан «Мән» вар... Күскүн хәјаллар, мән-ликсиз адамларын «гара-гышгырығы», мұһитин шәрәфсизлији, заманын гәддарлығы «Мән»ин тарихи стихијасыны, фәрди, јахуд ичтимаи сәләһијәтләрини онун әлиндән ала билмәз.

Зәнкин мә'нәвијјат, јүксәк интеллект, информатиклик һәм-ин «Мән»и тәкчә үмумијјәтлә сәчијәләндирмәклә галмыр, чох заман онун дахили драматизми, зиддијәтләри, тәрәддүдләри үчүн биләваситә шәрт олур. Вә Б. Ваһабзәдәни поезија-дан драматуркијаја кәтирән психоложи сәбәбләр үзәриндә дүшүнөркән диггәти белә бир чәһәт чәлб едир ки, шәхсијәтин, дахили «Мән»ин зиддијәтләри (икиләшмәси), тәрәддүдләри, өзү илә полемикаја кирмәси вә с. нә анчаг поезијанын, нә дә анчаг драматуркијанын «инһисар»ына дахил дејил, поезија-дан драматуркијаја кечид Б. Ваһабзәдәнин форма-жәһр ахтарышларынын истигамәтини, характерини кәстәрир.

Биз бу сәтирләри јаза-јаза Бәхтијары ше'риндән һекајәси-нә, поемасындан драматуркијасына гәдәр мәмнунијјәтлә бир дә охудуг, тәәччүблү олса да, һәм-ин әсәрләрин јалныз бир мұәллиф тәрәфиндән јазылдығына инанмадыг — нә гәдәр бөјүк тәәфккүр сәһиби оласан ки, бүтөв бир милләтин амалларыны, психоложијасыны, ичтимаи-сијаси һиссијатыны бу гәдәр әтрафлы, бу гәдәр камил шәкилдә әкс етдирә биләсән, үрәјин нә гәдәр бөјүк ола ки, дүнјанын бу гәдәр дәрдини, ағрысыны, изтирабыны, һәјәчанларыны она сығышдыра биләсән?

Вә дөзәсән...

Оху дәрин-дәрин, дуј дәрин-дәрин,
Еј мәним кәнлүмү тәфтиш едәним.
Дујсан, биләрсән ки, бу ше'рләрин
Ләззәти сәниндир, ағрысы мәним.

ШАИР — ЭДӘБИЯТШҮНАС — ФИЛОСОФ

Бәхтияр Ваһабзадәнин әдәбијатшүнаслығы онун шаирлијинин давамдыр, лакин шаирлијинин мүғабиліндә әдәбијатшүнаслығы, бир гәјдә оларағ, көлкәдә галмышдыр; бунла белә, Б. Ваһабзадәни һәм шаир, һәм философ, һәм дә ичтимаи хадим кими дәрк етмәк үчүн әдәбијатшүнаслығ фәалијјәти мүәјјән материал верир — биз она көрә «әдәбијатшүнаслығ јарадычылығы» јох, мәнз «әдәбијатшүнаслығ фәалијјәти» дејирик ки, бураја онун мүхтәлиф вахтларда јаздығы монографија вә мөгаләләрлә јанашы, Бақы Дөвләт Университетиндә мүасир Азәрбајҗан әдәбијатындан охудуғу, һәр бири бир тәдгигат әсәри сәвијјәсиндә олан мүһазирәләрини, радиода, телевизияда, ајры-ајры әдәби-елми музакирәләрдә чыхышларыны, мүтәхәссисләрлә адичә сөһбәтләрини вә с. дә дахил едирик.

Елми фәалијјәтини даһа чох мүасир Азәрбајҗан әдәбијатына һәср етсә дә, Б. Ваһабзадәнин Азәрбајҗан әдәбијатынын ән мүхтәлиф дөврләринә, мәрһәләләринә аид арашдырмалары мөвчуддур — И. Нәсими, М. Фүзули, М. Ф. Ахундов һаггында мүәјјән полемика доғуран, әдәбијатшүнаслар арасында музакирәләрә, мүбаһисәләрә сәбәб олан мөгаләләри она көрә дөјәрлидир ки, мүәллиф Азәрбајҗан әдәбијатшүнаслығыны бүрүјән «архив сүкуту»ну позур — милли әдәбијат тарихинә миллиәтин бүгүнкү дүнјәкөрүшү, проблемләри сәвијјәсиндән бахмағы тәләб едир, И. Нәсимини дә, М. Фүзулини дә, М. Ф. Ахундову да мүасиримиз кими арашдырыр. Хүсусилә бу үч классик сәнәткар-мүтәфәккирин Б. Ваһабзадә јарадычылығына әһәмијјәтли тәсири олмушдур десәк, көрүнүр, сөһв етмәрик... «Фәрјад» мәнзүм драмында И. Нәсимини, «Шәби-һичран» поемасында М. Фүзулинин хәјали образыны јарадан шаир-философун, демәк олар ки, бүтүн әсәр-

ләриндә Нәсими үсјанкарлығыны (әгидәли үсјанкарлығы!), Фүзули мүдриклијини (әгидәли мүдриклији!) көрүрүк. М. Ф. Ахундов исә Б. Ваһабзадә үчүн идеја мәктәбиндән даһа чох сәнәткарлығ мәктәби олмушдур — әсәрләриндә мәчбуријјәт үзүндән һадисәләрин заманыны, јахуд мәканыны, јахуд да һәм заманыны, һәм дә мәканыны дөјишдириб, әслиндә исә Азәрбајҗан халгынын мүасир проблемләриндән бәһс етмәјин тәчрүбәсини мүәллиф ја билаваситә М. Ф. Ахундовдан өјрәнмиш, ја да һәмин тәчрүбә М. Ф. Ахундовдан кенетик оларағ она кечмишдир. «Сабаһ адамы — Сәбуһи» мөгаләсиндә Б. Ваһабзадә өзүнәмәхсус бир инчәликлә көстәрир ки, «Ахундов үчүн јазычылығ мәгсәд дејил, васитә иди» — бөјүк мүтәфәккир «ичтимаи фикрин бүтүн нөвләриндән истифадә едир», «Азәрбајҗана «мүасир тәфәккүр» (дүнја тәфәккүрү!) кәтирди.

Б. Ваһабзадә И. Нәсимидән, М. Фүзулидән, М. Ф. Ахундовдан өјрәндији гәдәр С. Вурғундан өјрәнмишдир...

Лакин С. Вурғун онун садәчә мүәллими оларағ галмамыш, «рәсми» арашдырмаларынын (өввәл намизәдлик, сонра исә докторлуг диссертасиясынын) объекти олмушдур. «С. Вурғунун лирикасы»ндан (1951) «С. Вурғунун јарадычылығ јолу»на (1964) гәдәр әтрафлы тәдгигат апармыш Б. Ваһабзадә бөјүк шаирин вердији материал әсасында «мүасир әдәбијатымызын халғ һәјәти илә... мүасир идејаларла нечә бағлы олдуғуну, нә кими һалларда даһа бөјүк уғурлар газандығыны көстәрмәклә, тәбии ки, билаваситә бүгүнкү јарадычылығ проблемләримизин һәллинә јардым етмишдир» (Мөһди һүсәјн).

«С. Вурғунун јарадычылығ јолу» илә таныш олан көркәмли әдәбијатшүнаслар мүәллифин бу елмә јени методлар кәтирдидијини көстәрмиш, онун (мүәллифин) «тәдгигатчы еһтирасы әдәбијатшүнаслығы... архив елми сәјанларын биртәрәфли вә мөһдуд тәсәввүрләринә гаршы јөнәлмишдир» (Мөһди һүсәјн) дејә Б. Ваһабзадәни јени типли әдәбијатшүнас кими тәдгир етмишләр... Она көрә ки, мүәллифин мәгсәди бәзи сәмәдвурғуншүнаслар кими јалныз мүхтәлиф мүшаһидәләр әсасында норматив үмумиләшдирмәләр апармағ олмамышдыр: о, С. Вурғунун јарадычылығыны аналитик бир тәнгидчи-әдәбијатшүнас еһтирасы илә шәрһ етмиш, бөјүк шаирин поэтикасыны арашдырмыш, бир сыра һалларда исә кифајәт гәдәр мөһкәм мөвгедән С. Вурғуну тәнгид етмишдир. Мәсәләнин бу тәрәфи илә әлағәдар оларағ дөврүнүн ән «амансыз»

тəнгидчи-ədəбијатшұнасы Мəһди һүсəјн јазмышды:

«Бəхтијар Ваһабзадəнин ајры-ајры əсəрлərə вə үмүмиј-јəтлə Сəмəd Вурғунун јарадычылығына тəнгиди јанашмағы доғ-рудур, јə'ни о, əлмəз сənəткарын ајры-ајры чидди гүсурла-рыны бə'зən һəттə кəскин шəкилдə дəмəкдən чəкинмирсə, буна мүсбəт бир һал кими бахмағ лазымдыр». Сонра исə бə-јүк тəнгидчи-ədəбијатшұнас «вахтилə Сəмəd Вурғуна гаршы чеврилмиш гəрəзли вə əдалəтсиз иттиһамларын «елми əсəс-лар»ыны сон дərəчə һағлы вə инандырычы рəдд елəјən Б. Ваһабзадəјə» (вə үмүмən сонракы сəмədвурғуншұнаслара!) белə бир мүдриг мəслəһəт верир: «Сəмəd Вурғунун өтəри вə мүвəггəти мотивлərə бə'зən һəдсиз дərəчəдə үјдүғуну, бəјүк тарихи зəрүрəтдən доғмајан ајры-ајры парчаларыны чапа вер-мəјə тəлəсдијини, мүəјјən тарихи шəхсијəтлəрин ролуну һəд-диндən артығ шиширтдијини гејд елəмəкдən горхмајын. Бу гүсурлар Сəмəd Вурғунун нəһəнж шəхсијəтинин вə зəнжин ја-радычылығынын сиглəтинə хəлəл кəтирə билмəз, јени əдəби нəсил исə бу гүсурларын һансы сəбəблəрдən ирəли кəлдији-ни мүтлəг билмəлидир».

Б. Ваһабзадəнин С. Вурғуну тəнгид етмəsi бир сыра «ја-рымчыг əдəбијатшұнаслар» арасында вахтилə белə бир фи-кир јайылмасына сəбəб олмушду ки, куја Б. Ваһабзадə С. Вур-ғуну севмир, ону бəјүк шаир һесаб етмир... Биринчиси, Б. Ва-һабзадə кими əгидəли бир инсан С. Вурғуну севмəsə, ону бə-јүк шаир һесаб етмəsə иди, өзүнүн əввəл нəмизəдлик, сонра (шаирин вəфатындан сонра!) докторлуг диссертасијаларыны С. Вурғунун јарадычылығына һəср елəмəзди; икинчиси, мүх-тəлиф иллəрдə мүхтəлиф мəтбуат органларына вердији мү-сəһибəлəрдə бəјүк шаири дənə-дənə «устадым» адландыр-мазды; нəһајəт, үчүнчүсү, С. Вурғунун јарадычылыг јолуну да-вам етдирмəзди. Вə гејд елəмəк лазымдыр ки, Б. Ваһабзадə «С. Вурғун јарадычылығына тəнгиди јанашмагла» бəрəбəр, ону һағсыз һүчүмлардан горумушдур, һəм дə нечə кəлди јох, «елми əсəслар»ла горумушдур — Б. Ваһабзадəнин С. Вурғу-на тəнгидчи-ədəбијатшұнас мұнасибəти јалныз С. Вурғуну јох, Б. Ваһабзадəнин өзүнү дə бир шаир кими мүхтəлиф јөн-лəрдən харakterизə едир.

М. һүсəјн кəстəрирди ки, Б. Ваһабзадəнин С. Вурғуна һəср олунмуш тəдгигатлары јалныз мүкəммəл əдəбијатшұнаслыг иши дејил. һəм дə С. Вурғундан сонра кəлən əдəби нəслин гүдрəтли бир нұмајəндəсинин бəјүк шаирин хатирəсинə еһти-рамыдыр — һəмин еһтирам, фикримизчə, бир тəрəфдən С.

Вурғунун мүасир Азəрбајчан поезијасындакы тарихи мөвгеји илə бағлыдырса, диқəр тəрəфдən «С. Вурғун мəктəби»нин по-тенциал имканларынын кенишлији илə əлағəдардыр. М. Фү-зули илə М. П. Вагифин синтезиндən ибарəт олан С. Вурғун естетикасы милли əдəби-бəдии тəфəккүрүн тəкамүлүнүн га-нунаујғун нəтичəsi олдуғуна кəрə С. Вурғуна мұнасибəт үмү-мən мүасир Азəрбајчан поезијасына мұнасибəт иди.

С. Вурғундан сонракы Азəрбајчан əдəбијатынын проб-лемлəри Б. Ваһабзадəни јалныз бир тəнгидчи-ədəбијатшұнас кими дејил, һəм дə һəмин дəвр əдəбијатынын өнүндə кəдən бəјүк сənəткар кими дүшүндүрмүшдүр. 50-чи иллəрдən сонра јазыб-јаратмыш елə бир Азəрбајчан шаири, насири, јахуд драматургу олмамышдыр ки, Б. Ваһабзадə онун барəсиндə сөз дəмəсин, өз фикрини билдирмəсин. һəмин сөзүн, һəмин фикрин чари əдəби просесин һəр һансы бир һадисəсини араш-дырмагла јанашы, мүəллифə арха дурмағ, ону кəзлəнилə би-лən һүчүмлардан мұдафиə етмəк, јарадычылыг имканлары-нын даһа парлаг тəзəһүрүнə шəраит јаратмағ мəгсəди илə де-јилдији, билдирилдији хұсути вурғуланмалыдыр. Б. Ваһабза-дəнин тəнгидчи-ədəбијатшұнас кими тəлəби ондан ибарəт иди ки, мүасир Азəрбајчан əдəбијаты мүасир Азəрбајчанын проб-лемлəри илə кет-кəдə даһа ардычыл шəкилдə мəшғүл олуб, миллиəтин овғатыны əкс етдирсин — мəсəлən, Елчинин «Өлүм һəкмү» романыны охудугдан сонра мүəллифə јаздығы ачығ мəктүбдə диггəти она јөнəлдир ки, роман Азəрбајчан миллиə-тинин кечирдији «дəһшəтли бир дəврүн; елəчə дə һəмин дəв-рүн «гəһрəманлар»ынын харakterистикасыны верир. 30-чу иллəр инсанынын ејбəчəрлəшмəсинин əсəс сəбəбини мұһит-дə, зəманəдə кəрдүјүнə, һағында данышылан иллəрин «гəһ-рəманлар»ына дејил, «онлары бу һала салан заман, мұһит вə шəраит үчүн өлүм һəкмү» чыхардығына кəрə Б. Ваһабзадə роман мүəллифини тəгдир едир, «əкəр бу мұһит, бу шəраит (сəһбəт репрессија дəврүндən кəдир — Н. Ч.) чəмијјəтдən өз өлүм һəкмүнү алмаса, вəј бу дəврдə (бизим дəврүмүз нəзəр-дə тутулур — Н. Ч.) јашајан адамларын һалына» нəтичəсини чыхарыр.

Ачығ мəктүбдə Б. Ваһабзадəнин тəнгидчи-ədəбијатшұнас үслубуну сəчијјəлəндирən бир əламəт дə вар — бу өз һəјəт-јарадычылыг тəғрүбəсинə билаваситə истинад етмəкдən, фəр-ди «мən»ини, субјектив мұнасибəтини габартмағдан ибарəт-дир... «Өлүм һəкмү» романыны һəвəслə, амма тəлəсмəдən,

һәр мәтләби, һәр еһамы ичә-ичә, ағыл вә һисс сүзкәчиндән кечирә-кечирә охудум. Јаһадығым ачы күнләри, горхулу вә төләш долу илләри јенидән јаһадым вә дәрһал сәнин јашыны дүшүнүб һејрәтләндим... Сән о илләрин мүсибәтләрини о гәдәр тәбии гәләмә алмысан ки, бунлар өзүндән јашлыларын сөһбәтләриндән дејил, јалныз шәхси мүшаһидәнин мәһсулу ола биләр — гәнаәтинә кәлмәмәк олмур».

Субјектив мүнасибәтин бу жүр активлији Б. Ваһабзадә тәнгидинә емоционалыг, әдәби-бәдиһи һадисәјә чевик мүдахилә вә тәнгидчи мөвгејинин ајдынлығыны кәтирир ки, буна Азәрбајҗан тәнгидинин һәмишә бөјүк еһтијачы олмушдур.

Дүнја әдәбијјатынын көркәмли нүмајәндәләри һаггында Б. Ваһабзадәнин мүхтәлиф мүнасибәтләрлә јаздығы мәгаләләр, гејдләр, бир тәрәфдән онун әдәбијјатшүнаслыг марағынын кенишлијини көстәрирсә, диҗәр тәрәфдән, милли идеаллара һәдсиз сәдагәтли бир әдәбијјат хадиминин «кәнар» әдәбијјата мүнасибәтини өјрәнмәк бахымындан диғгәти чәкир.

Азәрбајҗанда о гәдәр дә танынмајан мүасир југослав шаири, ичтимаи хадими, јаһадычылығыны өјрәниб бир сыра ше'рләрини Азәрбајҗан түркчәсинә чевирдији Тоне Павчек һаггында јаздығы мәгаләдә Б. Ваһабзадә көстәрир ки, шаири дәһшәтә кәтирән проблемләрдән бири кәндин өз тәбии симасыны кет-кедә итирмәсидир — «Анама» ше'риндә узун мүддәтдән бәри кәндә кәлә билмәмәсиндән сөз ачан шаир бир заман евләринин үстүнә кәлжә салан албалы ағачыны хатырлајыр: һәмин ағачын артыг гурудуғуну сөјләјиб буну көзәл дүј-ғуларын, һиссләрин өлмәси илә әлағәләндирәрәк тәәссүфләнир; беләликлә, шаир адиҗә ағачын гурумасы факты илә инсанын мә'нәви ашынамасыны, тәбиәтә гаршы лагејдлијинин фаҗиәсини тәсвир едир... Б. Ваһабзадә «кәнар» әдәбијјатда да Азәрбајҗанын проблемләринә охшар проблемләр көрүр, диғгәтини, әсасән, һәмин проблемләр үзәриндә чәмләшдирир — југослав шаиринин етник көк, сој, нәсил сафлығы, инсанын өз милләтиндән, иргиндән ајрылмасы тәһлүкәси барәдә јаздығы ашағыдакы мисралар Азәрбајҗан шаир-әдәбијјатшүнасыны она көрә дүшүндүрүр ки, бу һиссләр ејни заманда онун мәнсуб олдуғу милләтин һиссләридир:

Вирбаша јанына улу бабамын
Бир јол ахтарырам, — јолларын башы,
Иргиндән, сојундан үзүлсә әкәр,
Јоллар думән олар, јолчу да нашы.

Тоне Павчек барәсиндә сөјләдији «һәр шејдән јазыр вә гәләмә алдығы һәр шеји фәлсәфи јүксәклијә галдыра билир. Она көрә ки, әсл шаирдир!» фикринә кәлдикдә исә ону әла-вә едә биләрик ки, һәмин фикир ејнилә онун мүәллифинә (Б. Ваһабзадәјә) дә аиддир.

Б. Ваһабзадә әдәбијјаты, үмүмән сәнәти бир шаир-сәнәткар кими дүјүр, алим-философ кими тәһлил едир, ичтимаи хадим — Вәтәндаш кими дөјәрләндирир. Вә онун тәнгидчи-әдәбијјатшүнас тәләби Азәрбајҗан мә'нәвијјатынын, ичтимаи-естетик тәфәккүрүнүн мүасир тәләбләри илә сәсләшир: Б. Ваһабзадәнин гәнаәтинә көрә, биринчиси, әсәр һисслә ағлын вәһдәтиндән, јахуд мүбаризәсиндән јаранмалы, охучуну һә-јәчанландырмалы, дүшүндүрмәлидир; икинчиси, проблемин гојулушундан тутмуш һәллиә гәдәр фәлсәфи јүксәклик, аналитиклик көзләнилмәлидир, чүнки һәмин јүксәклијә галхма-јан әсәр мүкәммәл әсәр дејил; үчүнчүсү, сәнәткар һәм миллик, һәм дә мүасирлик мөвгејиндә дајанмалыдыр... Б. Ваһабзадәнин бир тәнгидчи-әдәбијјатшүнас кими ајры-ајры әсәрләрин, үмүмән мүасир әдәби процесин гаршысына гојдуғу, јухарыда һаггында сөһбәт кәдән тәләбләр онун садәчә әдәбијјат адамы дејил, конкрет мәсәләјә мүнасибәтдә үмүмән сәнәт философу кими чыхыш етдијини көстәрир — фәлсәфи тәфәккүр онун ше'рләриндән башламыш мүхтәлиф мөвзулу мәгаләләринә гәдәр нә јазмышса, һамысынын бүтүн тохумаларына һопмушдур...

* * *

Бәхтијар Ваһабзадә мүасир дөврүн бөјүк философларын-дан биридир — һәм дә бурада сөһбәт «шаирин философлу-ғу»ндан кетмир, Б. Ваһабзадәнин философлуғу мүстәғил фи-лософлугдур... Онун үмүмән чәмијјәт, хүсусән Азәрбајҗан чәмијјәти барәдәки мүлаһизәләри, бир гәјда олараг, мүкәммәл фәлсәфи тәфәккүрүн тәзаһүрүдүр — чәмијјәтин игтисади, ич-тимаи-сијаси, социал, һүғуғи, мә'нәви өзүнүтәшкили, дөврүн, заманын чәмијјәт гаршысына чыхардығы мүрәккәб проблем-ләр, онларын һәлли, бәшәријјәтин төкамүлү, етник-милли мүнасибәтләр, мүхтәлиф милләтләрин тәлеји вә с. мәсәләләр Б. Ваһабзадәни узун илләр дүшүндүрмүш, онун философ мөв-гејинин мүәјјәнләшмәси үчүн башлыча амилләр олмушдур. Нечә ки, алман философлары өз чәмијјәт фәлсәфәләрини ал-ман чәмијјәти үзәриндә гурмушлар, Б. Ваһабзадә дә һәмин

фәлсәфәни Азәрбајҗан чәмијјәтинин тәһлили әсасында гур-маға чалышмышдыр:

«Биз узун илләр јалныз мадди еһтијачларымызы өдәмәк һаггында фикирләшмиш — бүтүн дүнја үчүн ади олан бир чүт ајаггабы, јахуд ади јашајыш үчүн вачиб олан гита маддәлә-ри тапмаг, балаларымызы әрсәјә чатдырмаг арзусу илә јашамышыг, мә'нәви еһтијачлар барәдә дүшүнмәјә исә нә вах-тымыз олуб, нә дә тәләбимиз». Вә философ давам едир: «Ин-санларда мә'нәви зәнкинлијә тәләбин олмамасы инсан чәмиј-јәтинин јохсуллашмасы дејилми? Чәмијјәт үчүн бундан да бө-јүк кәсир олармы?».

Азәрбајҗан чәмијјәтинин ән мүхтәлиф проблемләринә ја-хындан бәләд олан Б. Ваһабзадә һәммин проблемләрин бир гисмини етик проблемлар кими тәгдим едир вә онларын сә-бәбини «чәмијјәт субъекти»нин, әкәр белә демәк мүмкүнсә, «әхлагсызлашма»сында ахтарыр.

Чәмијјәтшүнә-философ јазыр: «Бу күн тәәсүфлә демә-лијәм ки, башгасынын ағры-ачысыны һисс етмәк, көмәксизә әл узатмаг, јардым көстәрмәк кими инсани һиссләрә биканә олмуш, дәдә-бабамыздан мирас галан шәфғәт дүјгүсуну кор-шалтмышыг. Бунун да нәтичәсində һәр кәс өз һаггыны өн пла-на чәкмиш, чәмијјәт вә инсанлыг гаршысындакы борщуну унутмуш, «мәнәм»лик вә худбинлик инсанын әсас кејфијјәт-ләринә чеврилмишдир».

«Виңдан, намус вә ләјагәт» мәгаләсində әксини тапмыш бу мұлаһизә Б. Ваһабзадәнин илләр боју Азәрбајҗан чәмијјә-ти үзәрində апардыгы объектив мұшаһидәләрин нәтичәсидир — мүәллифин мәгсәди мәнсуб олдуғу халгын дүшдүјү бүкүн-кү аномал әхлаги вәзијјәти көстәриб, онун арадан галдырыл-масы јолларыны арамагдыр, чүнки әјры-әјры өвладлары худ-бин «мәнәм»лик хәстәлијинә тутулмуш бир халг һеч вахт мил-ләт ола билмәз... Вә бир гәјда олагаг, чәмијјәтин игтисади, ичтимаи-сијәси, мә'нәви сағламлыгы онун әхлаги сағламлы-ғындан ирәли кәлир...

М. Ф. Ахундзадәнин «Кәмалүддөвлә мәктублары»нда, Ә. Ф. Не'манзадәнин бир сыра мәгаләләриндә олдуғу кими, Б. Ваһабзадә дә чәмијјәт барәсиндәки объектив фәлсәфи мұ-лаһизәләр еһтираслы Вәтәндашлыг дүјгүсу илә тәзаһүр едир, беләликлә, фәлсәфә публисистләшир ки, бу, Азәрбајҗан түрк тәфәккүрү үчүн характерик һал олуб милли ичтимаи шүурун тәкамүл-мүчәррәдлик сәвијјәси илә әлагәдардыр.

Б. Ваһабзадә фәлсәфәни бизим бир сыра «философла-ры»мыз кими, «Афанасјевин дәрслији»ндән өјрәнмәмишдир — о, тәбиәтән милли философдур... Әлбәттә, биз Бәхтијар фәлсәфәсинин мәншәји үзәрində дајаныб кениш тәһлил апар-маг фикриндә дејилик, анчаг гејд етмәк вачибдир ки, онун кифајәт гәдәр мүкәммәл фәлсәфи мұһакимәләри һансыса субъектив дүшүнчә овгатынын мәһсулу дејил, дәрин көкләрә малик Азәрбајҗан фәлсәфәсинин, ичтимаи фикринин өзүнә-мәхсус тарихи нәтичәси, јекунудур.

Јухарыда гејд етдик ки, Бәхтијар Ваһабзадә дүнјаја ша-ир кими кәлмишдир, анчаг ону да гејд етмәлијик ки, бу, мә-сәләнин үздә олан тәрәфидир, — она ше'р јаздыран емосија өз характери е'тибарилә фәлсәфи мәзмунлу емосијадыр вә јарадычылығынын хроноложии тәһлили көстәрир ки, кәнч Бәх-тијар даһа чох һиссини јаздыгы һалда, аһыл Бәхтијар фикри-ни јазыр, «дүшүнчә шаири» (Р. Рза) кими чыхыш едир. Она көрә дә Б. Ваһабзадә ше'рләринин поетик тәһлилә нә гәдәр еһтијачы варса, фәлсәфи тәһлилә еһтијачы ондан бир нечә дөфә чохдур, зәнниндәјик.

Дүнја инсанын дүнјада јери һәм Шәрг, һәм дә Гәрб фәл-сәфәсини әсрләр боју дүшүндүрән проблемлар олмушдур — һәммин проблемлар Б. Ваһабзадәни һәм бир шаир, һәм шаир-философ, һәм дә бир философ кими марагландырмышдыр; бир сыра һалларда исә, Азәрбајҗан халг поезијасындакы ки-ми, емосијанын шаир, јохса философ емосијасы олдуғуну мү-әјјәнләшдирмәк чәтиндир:

Кечир мөгамлар да күндә јүз әлдән,
Һансы кизли әлдир позан, дүзәлдән?
Сәнин күвәндијин дүнја өзәлдән
Әкилән, бичилән зәми дејилми?

Дүнја һаггында чох дејилиб, чох јазылыб. Ашыг Аббас Туфарганлыдан Сәмәд Вурғуна гәдәр чох бөјүк сәнәткарлар олдуғча мүчәррәд бир суала — «дүнја нәдир?» суалына ча-ваб вермәјә чәһд едибләр, лакин һәммин чавабларла дүнјанын нә олдуғуну сөјләмәкдән өнчә өзләринин ким олдуғуну көс-тәрибләр... Бәхтијар да о чүр...

...Дүнја нәдир? «Әкилән, бичилән зәми»ми?..

Шаир-философ кимдир? «Күвәндији дүнја»нын «әзәлдән әкилән, бичилән зәми» олдуғуну дүшүнәнми?..

Дүнјанын хошбәхтлији дүшүнән, ја дүшүнмәјән инсанын

елиндәдир?.. Дүшүнән инсанын! Јох, дејәсән, дүшүнмәјән ин-
санын!..

Бәхтијар, гүдрәтин әглә күвәнди,
Көјләрин әсрары јерләрә енди.
Бир түкдән асылыб таләјин инди,
Инсан әмәлине каш дөзә дүнја.

Б. Ваһабзаде ағлын, дүшүнчәнин, дүнјаны мүкәммәл ид-
ракын, дәрракәнин тәрәфдарыдыр, анчаг бир шәртлә... о
шәртлә ки, ағыл, дүшүнчә, идрак әхлаглы (!) олмалыдыр. Вә
онун дәрин инамына керә, шәрә хидмәт едән ағыл — анти-
инсандир, бәшәријјәтин әлејһинә јөнәлмиш елм — анти-елм-
дир.

Бу бахымдан онун «Баш» вә «Елм — әхлаг» ше'рләри хү-
сусилә диггәтәләјигдир. Инсан әзаларынын «бәдәндән-бәдәнә
көчүрүлмәси»ндән, кәләчәкдә машын һиссәләри кими, ап-
текдә сатыла биләчәјиндән сарсылан, «ана тәбиәтлә бәһсә
кирән», «тәбиәтин аһәнкини позан» тәбабәтин чәмијјәти ағыр
мә'нәви-әхлаги бәлалара дүчар едә биләчәјиндән дәрин на-
раһатлыг кечирән шаир өзүнәмәхсус еһтираслы һәјәчанла де-
јир:

Инсанын адына, шәрәф-шанына
Дејирәм, кәлмәзми бундан бир ләкә?
Бир надан күвәниб өз имканына
Даһинин башына көз диқди бәлкә?..

Даһинин бејһинә ган сызды бирдән,
Чаһил дә гәзаја дүшдү һәмән күн.
Чаһилин башыны өз бәдәниндән
Ајырдыг, даһини јашатмаг үчүн!
Нә дејәк?

Ким олдү?

Даһи, ја чаһил?

Һансына јас тутсун гоһум-гардашы?
Дирилән ким олдү?
Бу ки сирр дејил,
Даһинин бәдәни, чаһилин башы.

Даһи јашајачаг бир надан кими...
Кими алдадырыг бурда биз, кими?
Чаһилин башыјла, дүшүнчәсилә
Јашајан о даһи јенә даһими?

Һаны о әввәлки әгидә, мәсләк?
Әкәр фикри јохса, өзү сағмыдыр? .
Јашамаг хәтринә фикри дејишмәк,
Мәсләки дејишмәк јашамагмыдыр?

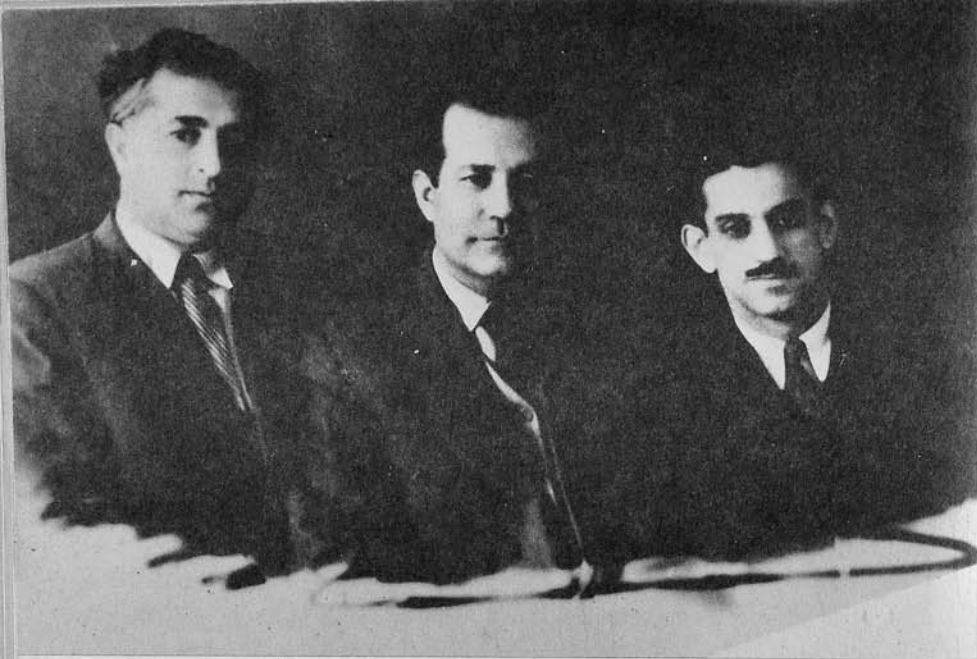
Азәрбајҹан Республикасынын Президенти Һејдәр Әлијев вә
Бәхтијар Ваһабзаде. 1994.

Түркіјә Республикасынын Президенти Сүлейман Дөмирәл вә
Бәхтијар Ваһабзаде. 1995.

Б. Ваһабзадеһин 60 иллик јубилеји мүнәсибәтилә зијәфәтдә.
Сағдан: Б. Ваһабзаде, Назим Ибраһимов, Чинкиз Ајтматов,
Елдар Салајев. 1985.

Илјас Өфөндијев, Мехди Хусейн вө Бөхтијар Ваһабзәдә. 1962.

Б. Ваһабзәдә вө Олјас Сүлейменов. 1987.

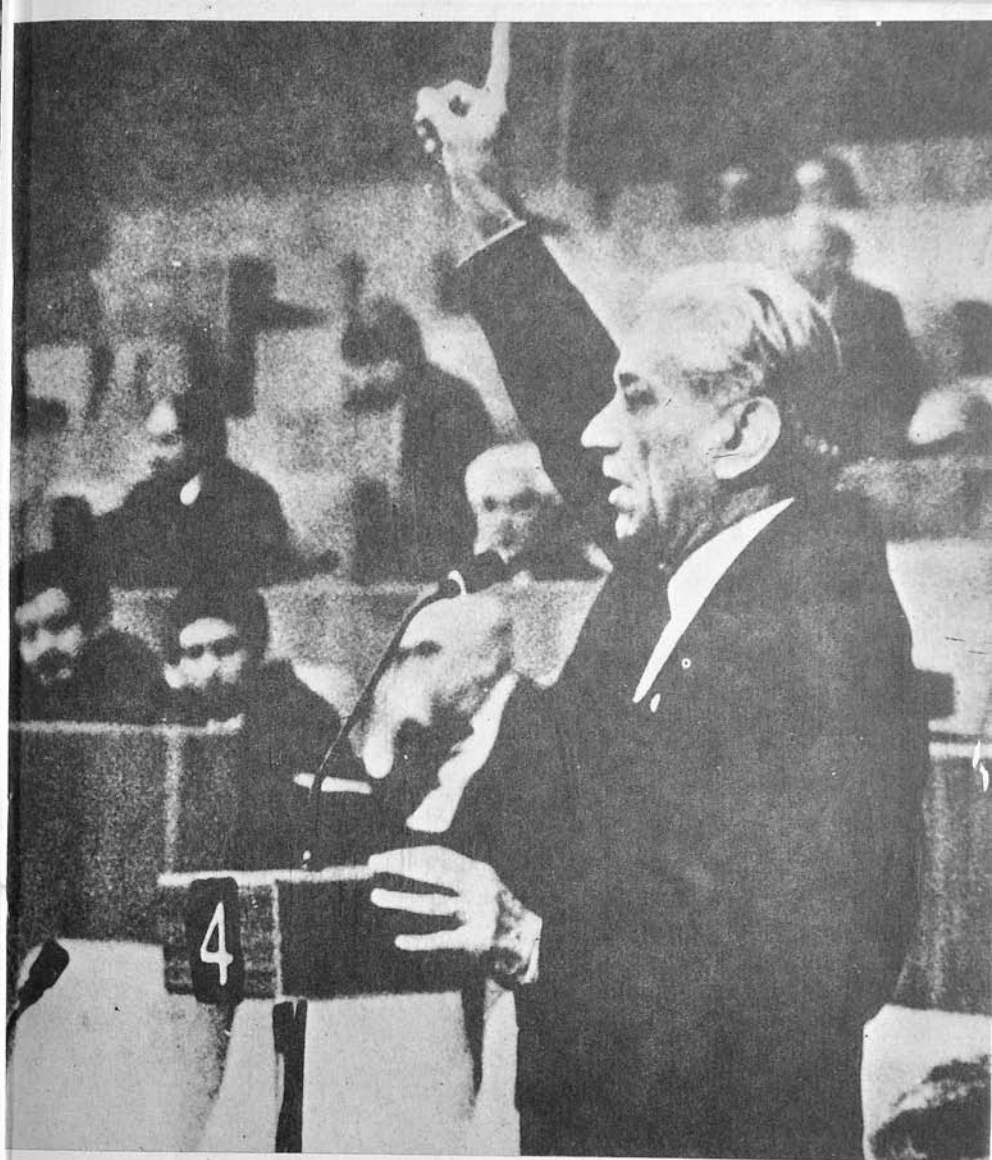
Сүлейман Рәхимов вө Б. Ваһабзәдә. 1960.

Шаир оглу Азәрлә. 1995.

Б. Ваһабзадә вә Низами Чәфәров. 1995.

Али Советин сессиясында. 1991.

Шаир нөвөлери илө. Өн сырада: Лалә, Диларә, Маһмуд,
2-чи сырада: Алакөз, Бәхтијар, Адилә.

«Елм — әхлаг» ше'риндә дә тәбиәтә гаршы зоракылыг, онун ганунларыны дәјишдирмәк чәһдләри мә'нәви-әхлаги мөвгедән гәтијјәтлә рәдд едилір. «Елм әсри», «кәшфләр әс-ри»нин өвләды олан шаир һәр заман елмә күвәнир. Лакин елм «әхлага, гәјдаја тохунанда» шаир она үсјан едир. Бурада шаир сөзү мütәфәккир-философ кәламына чеврилир:

Тәбиәт һәмишә тәзәдир, тәзә,
Биз үз чевирмәјәк бу тәзәлигдән.
Елм әхлаг илә дуруб үз-үзә,
Инди биз һансына һагг верәк көрән?..

Бир шеј ки, сахтадыр, ондан нә фәјда —
Сахтанын нә јөнү, нә е'тибары;
Әјнимиз, башымыз кимјалашса да,
Мајамыз, көкүмүз саф галсын бары.

Анадыр, демәли, күчлүдүр торпаг,
Ондадыр әлачы ахы һәр шејин.
Кәлин тәбиәтин өзүндән алаг
Дава-дәрманыны һәр шикәстлијин.

Бәхтијарын фәлсәфи тәфәккүрүндә Инсан, бир мәхлүг олараг, чох мүрәккәб тәбиәтә маликдир, — о, дүнјаны, мүһити дәрк едә-едә өзүнүидрака јахынлашыр, лакин һеч вахт буна чата билмир, чүнки идрак нәһајәтсиздир, түкәнмәздир (биз бу гәнаәтдәјик ки, Б. Ваһабзадәнин лирик «мән»и ејни заманда онун фәлсәфи «мән»идир); идрак түкәнәндә инсан Инсанлыгдан чыхыр, әхлагсызлашыр, симасызлашыр, һәгигәтин јох, гәбаһәтин архасынча кедир.

Инсанын Инсанлыгдан чыхмасы, чәмијјәтдә гәбаһәтин артмасы дүнјанын бөјүк философларыны, ичтимаи хадимләрини һәмишә нараһат етмишдир вә Б. Ваһабзадәнин ашағыдакы мисралары, һеч шүбһәсиз, бу нараһатлығын, никаранлығын уғурлу поетик ифадәсидир:

Горхурам, дүнјада бир заман кәлә,
Инсанлар јашаја, инсанлыг олә...

Шаир-философу һәмин гәнаәтә кәтириб чыхаран нәдир? Көрәсән, доғруданмы сон заманлар чәмијјәтдә елә һадисәләр баш верир ки, онун нәтичәсиндә Инсанлыг өлүм тәһлүкәси илә үз-үзә дајаныр?.. Чәмијјәтин тәкамүл мәнтигинә зидд олан ингилаблар, репрессиялар, әдаләтсиз мүһарибәләр, истилалар, етник мүнәгисһәләр, бир тикә чөрәк үстүндә дидишмәләр вә с. вә и.а. ...Бүтүн бунлар вахтилә «тәмәддүнүн сону вәһшәтмидир, нәдир, илаһи!» дејиб һәјәчанланан бөјүк Мә-

Һәммәд һадијә һагг газандырдығы кими, «горхурам, дүнјада бир заман кәлә...» дејән Б. Ваһабзадәјә дә һагг газандырыр.

Суал олунур: Әфлатун, Әрәсту, Әл-Фәраби, Ибн-Сина, Ибн-Рүшддән А. Шопенһауерә, Ф. Нитсшејә, нәһајәт, экзистенциалистләрә гәдәр дүнјанын бөјүк философларыны дүшүндүрән Инсан проблеминә мүасир Азәрбајҗан мүтәфәккири орижинал бир мүнасибәт көстәрә билирми?

Ҷаваб: Шүбһәсиз, көстәрир... Б. Ваһабзадәнин Инсан проблеминә фәлсәфи мүнасибәтинин орижиналлығы, биринчи нөвбәдә, Инсана милли әхлагын, мә'нәвијатын мәһсулу кими бахмасында тәзәһүр едир — милли көкә бағлылыг, ән'әнәви (рекионал) һәјәт тәрзи илә мүасир (планетар) һәјәт тәрзинин һармониясы, шәхсијәтин чәмијјәтдә өзүнүифадә имканларынын кенишләнмәси, чәмијјәтин шәхсијјәт, шәхсијјәтин чәмијјәт үчүн мәс'улијјәт дашымасы вә с. мәсәләләрлә әләгәдар мүлаһизәләри Бәхтијарын Инсан концепсиясыны мүәјјән едир. Һәммин мүлаһизәләрә көрә, Аллаһ Инсаны мә'нән күчлү, гүдрәтли јаратмыш, она тәбии јүксәлиш стимуллари вермишдир, бунунла белә, о, мүхтәлиф манеәләри дәф етмәли, ән әввәл, өзүнә галиб кәлмәлидир...

Јаз ајлары чағылдајан селмисән?
Бу дүнјаны ојунчағмы билмисән?
Һәјәт сәни күлдүрәндә күлмүсән,
Һүнәрин вар, ағладанда күл көрүм.

Б. Ваһабзадәнин фикринчә, Инсан һәјатын көзүнүн ичинә дик бахмағы бачармалыдыр, күндәлик һадисәләрин, мигјасындан, характериндән асылы олмајараг, ојунчағына чеврилмәлидир, өзүнә һесабат вермәли, етдији кунәһлардан тәмизләнмәлидир (јә'ни, кунәһына һагг газандырыб, нәтичә е'тибарилә онун ичиндә боғулмамалыдыр)... Бүтүн бунлар бир гәдәр Ф. Нитшенин Инсан концепсиясыны хатырлатса да, бөјүк алман философунун һәммин концепсиясындакы егоизм Б. Ваһабзадәдә јохдур... Бәхтијар Ф. Нитшенин «әхлагсыз» «фөвгәл'инсан»ына гаршы өзүнүн «әхлаглы Инсан»ыны (Вәтәндашы!) гојур.

Алман философу «фөвгәл'инсан»ын бахышларыны ифадә едәрәк јазырды: «Биз нә моралистик, нә дә аллаһа инанырыг, анчаг сүрү инстинктиндән ирәли кәлән дини дә, әхлагы да мүдафиә едирик: иш бурасындадыр ки, онларын көмәји илә елә бир инсан чинси һазырланыр ки, әввәл-ахыр бизим әлимизә кечәчәк». Б. Ваһабзадә ингилабчыдан даһа чох тәкамүлчү ол-

дуғуна көрә Инсана бу чүр експериментал психоложи мүдахиләни гәбул етмир... Һәр һансы сијасәтин тә'сири алтында «мангуртлашмыш» инсанлардан ибарәт чәмијјәт, Б. Ваһабзадәјә көрә, мә'нәвијатсыз, әхлагсыз чәмијјәт олдуғу кими, һәммин чәмијјәти төрәдән сијасәт дә мә'нәвијатсыз, әхлагсыздыр.

...Чәмијјәти идарә едән инсан (ичтимаи-сијаси хадим!) «ашағыдакылар»ы мангуртлашдырыб өзүнә табә етмәк принципи көтүрүрсә, һәммин чәмијјәти мә'нәви кәләјә чевирир.

Күрсү гальыр, отуранлар дәјишир,
Кәлән дејир, кәлишимлә јаз олуб.
Бирчә или баша вуруб ғышгырыр:
«Дәјишдирдим, әјри дөнүб дүз олуб».

...Мә'нәви кәлә олмуш чәмијјәт «јухарыдакылар»ын һәр чүр азғын һәрәкәтләринә она көрә дөзмүр ки, онларла разылашыр, она көрә дөзүр ки, нормал јашамаг еһтирасыны итириб иллүзијалара гапылыр — һәммин чәмијјәт јаландан һәјәчанланмағы, јалан данышмағы өјрәнир, әхлагы мәс'улијјәтини итириб декенерасијәјә уғрајыр. Јаланын ајаг тутуб јеридији, сахтакарлығын мејдан суладығы бир чәмијјәтдә (әкәр беләдирсә, Азәрбајҗан чәмијјәтиндә дә!) заман һәгигәтин әлејһинә ишләјир:

Көрдүн вахтын фитнәсини, фе'лини,
Еј Бәхтијар, сахла көрәк дилини.
Сындырыблар һәгигәтин белини,
Инди дөнүб ағызларда сөз олуб.

Б. Ваһабзадәјә көрә, һәгигәт нә гәдәр ачы олса да, һәгигәтдир; јалан нә гәдәр ширин олса да, јаландыр. Вә Јаланла идарә олунан чәмијјәтдә һәгигәтә инамдан данышмаг мүмкүн дејил...

Биз Б. Ваһабзадәнин фәлсәфәсинә ендикчә онун өзүнә мәхсус «идрак нәзәријјәси» олдуғу фикринә кәлдик — бу нәзәријјәнин һәртәрәфли арашдырылмасыны мүтәхәссисләрин өһдәсинә бурахыб, диггәти анчаг бир нечә мәгама чәлб едәчәјик...

Б. Ваһабзадәјә көрә, идрак, һәр шејдән әввәл, һәгигәтин нәдән ибарәт олдуғуну мүәјјәнләшдирмәјин јеканә дүзкүн јолудур вә она көрә дә Инсаны инсан, чәмијјәти чәмијјәт едән әләмәтләрдән биринчиси дәрракәдир — дәрракәсиз инсан, јахуд чәмијјәт ја интуисијанын, ја да шәраитин әлиндә әсирдир, фәрди идракла чәмијјәт мигјасында идрак бири дикәринин сәвијјәсини мүәјјән едир;

— икинчиси, һәр бир милләтин мә'нәви, интеллектуал хактери илә шәртләнән идрак өзүнәмәхсуслуғу мөвчуддур, лакин бу, үмүмбәшәри (бејнәлмиләл) идракын мөвчудлуғуну истисна етмир;

— үчүнчүсү, схематик — реалист идрак өз-өзлүјүндә нә гәдәр објектив идрак формасы олса да, Инсан идракынын бүтүн имканларыны әкс етдирмир — идрак просесиндә роман-тик чаларларын иштиракы ону (идракы) һәгигәтдән узаглашдырмыр, әксинә, она (һәгигәтә) јахынлашдырыр;

— дөрдүнчүсү, идрак бу вә ја диқер һадисәнин маһијәтинә, мајасына јөнәлмәдикчә заһири әләмәтләри схемләшдирир, системләшдирир, аңчаг мәсәләнин мәғзи кәнарда галыр, — маһијәт һадисәдән әввәлдир;

— бешинчиси, идрак емоционал олмалыдыр (һисси идрак!), она кәрә ки, емосиясыз идрак һәгигәти јох, онун снәлети верир...

Шүбһәсиз, бурада орижинал олмајан, мүхтәлиф фәлсәфә мәктәпләринин «идрак нәзәријәләри» илә сәсләшән, һәтта онлары тәқрар едән мәғамлар да вардыр, лакин бүтөвлүкдә көтүрәндә, Б. Ваһабзадә «Идрак»ын нә олдуғуну өзүнәмәхсус шәкилдә тәсәввүр едир. Вә һәмин тәсәввүр, системлијинә кәрә, фикримизчә, нәзәријә сәвијәсинә јүксәлир ки, бир даһа тәқрар едирик, мүтәхәссисләрин һәмин мәсәлә әтрафында фикир мүбадиләсинә еһтијаж дујулур.

Б. Ваһабзадә фәлсәфәси онун ше'рләриндән публицистикасына, ичтимаи-сијаси фәалијәтинә кечир, үмүмән, бүтүн өзүнүифадәсинә күчлү фәлсәфи тон верир — әкәр бу фәлсәфилик олмаса иди, Бәхтијар Бәхтијар олмазды... **Шаир Бәхтијарла Ичтимаи хадим — публисист Бәхтијар һарадан башлајырса-башласын, нәтичә е'тибарилә, философ-мүтәфәккир Бәхтијара кәлиб чыхыр. Вә көрүнүр, Бәхтијарын мәғзи, маһијәти онун филосо플уғунда — мүтәфәккирлијиндәдир...**

Мүшаһидәләр кәстәрир ки, «Бәхтијарын һәјата елми-фәлсәфи бахымдан нүфузу јалныз мүһакимәләриндә, бәдии мән-тигиндә, поетик синтаксисиндә дејил, һәм дә конкрет шәкилдә елми үслуба мәхсус лексикадан, мүхтәлиф дүшүнчә саһәләри илә бағлы терминологи лүғәтдән истифадәсиндә көрүнүр» (профессор Тофиг һачыјев) — онун ше'рләриндә, драматуржијасында, публисист мәғаләләриндә елми-фәлсәфи аңлајышларын чохлауғу Б. Ваһабзадә тәфәккүрүнүн тәкчә сәвијәсини јох, һәм дә типологијасыны әкс етдирир:

Дүнја биһа оландан кечә-күндүз чалышдыг,
Ашылмајан дағлары ашдыг биз ағлымызла.
Һәр әзаба гатлашыб, һәр зилләтә алышдыг,
Зүлмәтләрин ичиндән ачдыг из ағлымызла.

...Дедик, даһа бу дүнја идрака мәчһул дејил,
Билмәдик, сиррләр вар, биз кирәси кол дејил;
Дөшүмүзә чоһ дөјүб дедик, даһа гул дејил,
Тәбиәтә һакимияк һүдудсуз ағлымызла.

Камал артыр күнбөкүн, дујгуларса дәрбәдәр,
Инсан ағылланьнча аддымбашы сәһв едәр.
Әгрәб өз зәһәрилә өз-өзүнү мәһв едәр,
Өзүмүзә тәһимияк инди өз ағлымызла.

Көрүндүју кими, ше'рдә, демәк олар ки, сөзләрин, ифадәләрин һамысы мүстәғим мә'насында, аз гала елми-терми-нологии функцијада чыхыш едир вә бу да мәтни һиссин дејил, ағлын емосиясы үзәриндә кәкләјир.

КӘНЧЛИЖИН МӘ'НӘВИ МҮӘЛЛИМИ

Бәхтијар Ваһабзадә он илләр боју сөзүн һәм мүс-тәгим, һәм дә кениш мә'насында мүәллим олмушдур — онун характери, дүшүнчә типолокијасы мүәллимлијә тә'сир кәстәр-дији кими, мүәллимлији дә шәхсијјәтинә тә'сирсиз галмамыш-дыр.

...Ити аддымларла аудиторијаја дахил олуб тәләбәләри са-ламлајан, дәрһал мұһазирәјә кечән, мүасир Азәрбајҗан әдә-бијјатынын мүхтәлиф мәсәләләри барәдә һеч бир «програ-м нормативлији»нә сығмадан һәјәчанла данышан, тез-тез кәна-ра чыхыб мүрәккәб әдәби-ичтимаи проблемләр галдырарәг аудиторијаны дүшүнмәјә вадар едән Бәхтијар мүәллимин су-рәти, јәгин ки, онун минләрлә тәләбәсинин јаддашындан һеч заман зилинмәјәчәк. Вә Б. Ваһабзадәнин бир мүәллим кими ән мұһүм хидмәти ондан ибарәтдир ки, тәләбәләрә јалныз информасија вермәклә кифәјәтләнмәмиш, онларда милли дү-шүнчә мәдәнијјәти вә әгидә тәрбијә етмәјә чалышмышдыр. һеч шүбһәсиз, тәләбәләри Бәхтијар мүәллимин тез-тез ишләт-дији ашағыдакы сөзләри јахшы хатырлајырлар: «Ајағынызы торпаға бәрк басын, бу сизин торпағыныздыр...».

Аудиторијанын һәмин сөзләрин тә'сириндән доған һәјә-чаныны тәсвир етмәк чәтиндир, һәтта демәк олар ки, мүмкүн дејил.

Бу сәтирләрин мүәллифинә Бәхтијар мүәллимин тәләбәси олмағ, онун мұһазирәләрини динләмәк, онунла полемикаја кирмәк вә она имтаһан вериб «ә'ла» гижмәт алмағ хошбәхт-лији нәсиб олмушдур...

Бир дөфә Бәхтијар мүәллим мұһазирәсини кәсиб фикрә кетди вә һеч кәсин көзләмәдији һалда аудиторијаја гәрибә бир суал верди: «Сиз һеч дүшүнүрсүнүзмү, нә үчүн Гәрб бу

гәдәр инкишаф едиб, Шәрг исә кери галыб, ја лүт кәзир, ја да әјнинә кејмәјә шалвары Гәрбдән алыр?».

Гәфил суалдан һамы чашды, мүәллимин дајаныб суалына чаваб көзләдијини көрәндә исә башлар ишләмәјә башлады, анчағ, дејәсән, бир шеј чыхмырды. Бирдән арха сыраларда-кы тәләбәләрдән бири тәрәддүдлә дилләнди: «Бәхтијар мү-әллим, Шәрг истидир, көрүнүр, она көрә дә еһтијач...», Бәх-тијар мүәллим вердији чаваба о гәдәр дә инанмајан тәләбә-нин сөзүнү кәсиб: «Әһсән! Сән тапдын», — деди, — «бизим бу күнә дүшмәјимизин сәбәби инкишафа еһтијачымызын ја аз олмасы, ја да олмамасыдыр... Халгын да мүстәгил миллә-тә чеврилмәси үчүн онун милли еһтијачы олмалыдыр, јохса «ај халғ, мән өлүм, ирәли кет», демәклә һеч кәс ирәли кедән дејил». Сонра әлавә етди: «Бақыда шалварымызы ермәни ти-кир, евимизи ермәни тә'мир едир... Мән билирсизми һабили нијә севирәм, чүнки о, каманы ермәнинин әлиндән алды». Сонра да «Еһтијач!.. Еһтијач!.. Еһтијач!..» деди...

Ешитдик, биздән сонракы курсда тәләбәләр Бәхтијар мү-әллимдән сорушублар ки, нә үчүн Сиз, бир тәрәфдән, Азәр-бајҗан халгынын кечмишдә олдуғу кими, мүасир дөврдә дә бөјүк шәхсијјәтләр јетирдијини кәстәрирсиниз, дијәр тәрәф-дән, халгы кери галмағда, өз проблемләрини анламамағда кү-наһландырырсыныз?.. Бәхтијар мүәллимә тәләбәләрин сөзү, көрүнүр, ләззәт еләдијиндән күлүмсүнмүш вә чаваб вермиш-ди: «Шәкидә бир философ вар, о дејир, биз елә милләтик ки, далымыза дал чатмаз, габағымыза габағ...».

Ешидәндә тәәссүфләндик ки, нијә һәмин суалы Бәхтијар мүәллимә биз вериб, һәмин чавабы алмадығ. Әкәр белә ол-сајды, бу суал-чаваб тарихә бизим адымызла дүшәрди...

Тәләбәләрә — милләтин габағчыл кәнчлији илә төмас Б. Ваһабзадәни һәм руһән чаван сахламыш, һәм дә дүшүн-чәсини, тәфәккүрүнү һәмишә кәнчләшдирмиш, мүасирләш-дирмиш, итиләшдирмишдир. Кәнчлијин милли һиссләринә һә-мишә һөрмәтлә јанашан, һәмин һиссләрин даһа да аловланыб күкрәмәсинә, мүкәммәлләшмәсинә, милли идеала чеврилмә-синә чалышан Бәхтијар мүәллим нә гәдәр чоғ тә'сирләрә, тәз-јигләрә мә'руз галса да, башладығы иши ахырачан давам ет-дирмиш, тәләбәләриндән јүксәк елми сәвијјә илә јанашы, јүк-сәк вәтәндашлығ тәләб етмишдир. Бир сөзлә, кәнчлијин мил-ли интибаһында мүәллим Бәхтијар да шаир Бәхтијар кими бө-јүк иш көрмүшдүр. Бәхтијар мүәллимин дахили азадлығы, һә-гигәтин үзүнә диқ бахмасы, дүнјакөрүшүнүн кенишлији тәлә-

бөләрин тәсәввүрүндә «бөјүк мұәллим» образы јаратмышдыр ки, һәмин образа бизим тәләбәләрин нечә бөјүк еһтијачы олдуғуну хүсуси гејд етмәк лазымдыр. Вә ону да гејд етмәк лазымдыр ки, һаггында сөһбәт кедән «бөјүк мұәллим» образы дүнән олдуғу кими бу күн дә чанлыдыр.

Б. Ваһабзадә аудиторијада нә гәдәр јүксәк елми-әдәби, фәлсәфи тәфәккүр, мәдәни сәвијә, Вәтәндашлыг нұмајиш етдирсә дә, өзү һаггында, көрдүју ишләр барәсиндә һеч вахт данышмазды — һәтта имтаһан билетиндә суаллардан биринин онун јарадычылығына аид олдуғуну көрәндә елә орадача һәмин суалын үстүндән хәтт чәкиб ајры суал јазмышды.

...Бәхтијар мұәллим тәләбәләринә һеч вахт јухарыдан ашағы мұнасибәт көстәрмәз, онларла милләтин өвладлары, һәм-мәсләки кими данышар, мұрәккәб әдәби-иһтимаи мәсәләләр әтрафында елә полемикалар апарарды ки, тәләбәләр өзләрини һәмин полемиканын һәмһүгүглу иштиракчысы сајыб гүрурланар, «мән Бәхтијар Ваһабзадәнин өзү илә мұбаһисә етдим, о белә деди, мән белә дедим — дејә сөһбәти бир аз да драматикләшдирәрдиләр. **Вә тәбии ки, Бәхтијар мұәллим бүтүн күчү илә чалышарды ки, тәләбә бу чүр полемикаларда өзүнү мәғлуб һисс етмәсин, әксинә, мүстәгил дүшүнмәји, мүстәгил мұһакимә јүрүтмәји, башлычасы исә, галиб кәлмәји (!) өјрәнсин... Чүнки мәктәбдә мәғлуб олмаға өјрәнмиш тәләбәнин һәјәтда галиб кәлмәси ја чәтиндир, ја да гејри-мүмкүндүр.**

Депутат олдуғуна, дәвләт нұмајәндә һеј'әтләринин тәркибиндә харичи сәфәрләрә кетдијинә, ишинин чоһлуғуна көрә бә'зән ону башга профессор «әвәз етмәли» олурду. һәмин профессор һансы јазычынын һансы илдә анадан олуб, һансы илдә өлдүју, һансы әсәри һансы илдә јаздығы, Сов.ИКП-нин әдәбијат һаггында һансы гәрарлар гәбул етдији барәдә мұфәссәл данышса да, әдәбијатын өзү барәдә «ај ушаглар, јазычы бу әсәри јаман јазыф» демәкдән о тәрәфә кечә билмирди... Вә биз баша дүшүрдүк ки, әсл профессор о дејил ки, китабларда јазыланы (лап өзүнүн он ил, ијirmi ил бундан әввәл јаздығыны) аудиторијада «ифа» етсин; әсл профессор одур ки, тәдгигатынын бир һиссәсини елә аудиторијада апарсын, тәләбәләр елми тәфәккүрүн билаваситә һәрәкәтинин, орижинал гәнаәтин, мұлаһизәнин доғулма просесинин шаһи-

ди вә иштиракчысы олсунлар. **Б. Ваһабзадә бу вә ја дикәр мәтләбдән һәмишә дүшүнә-дүшүнә данышырды, даныша-даныша нәјисә кәшф едирди. Өзү суаллар гојур, онлардан вәчдә кәлир, чаваб верир, ја да аудиторијадан кәлән суаллары чошгунлуғла чавабландырырды; сөzlәр, фикирләр онун үрәјиндән исти-исти, ганлы-ганлы чыхырды.**

...Б. Ваһабзадәнин мұһазирәләрини динләмиш кечмиш тәләбәләри хатырлајырлар ки, о мұәллимлијиндә философлуғу, иһтимаи хадимлији вә шаирлији өзүнәмәхсус бир шәкилдә бирләшдирир — емосијасыны мүдриклији, мүдриклијини вәтәндашлығы тамамлајырды...

Бәхтијар мұәллимин ишләдији кафедранын профессорларындан бири килејләнди ки, Бәхтијар Ваһабзадә мұһазирәләрә вахтлы-вахтында кәлмир, мөвчуд програма (сөһбәт «Азәрбајҗан совет әдәбијаты» програмындан кедирди) әмәл етмир, һансы јазычыны истәјирсә, ондан данышыр, һансы әсәри хошлајырса, ону тәһлил едир вә с. Әслиндә дилчи олан, лакин әдәбијаты әдәбијатшүнаслардан пис билмәјән башга бир профессор исә она чаваб верди ки, Бәхтијар Ваһабзадәнин илдә бир-ики дөфә аудиторијаја кирмәси тәләбәләрә башгаларынын бир ил мұһазирә охумасындан чоһ шеј верир...

Профессор һәмин сөzlәри дејәндә Б. Ваһабзадәнин елә илк көрүшдән тәләбәләрдә јаратдығы «бөјүк мұәллим» тәәсүрат-образыны нәзәрдә тутурду — ондан башга һеч кәс бу образы јаратмаға гадир дејилди: Бәхтијар мұәллим өз шәхсијјәтиндә милләтин интеллектуал-психоложи күчүнү тәзаһүр етдирмәклә «али мәктәб мұәллими» анлајышынын һүдудларыны мұәјјәнләшдирди. Б. Ваһабзадәнин елми-педагожи тәһрүбәси онун тәләбәләри олмуш бүкүнкү али мәктәб мұәллимләринә бөјүк көмәк көстәрир десәк, бизчә, јанылмарыг.

Бәхтијар мұәллим, чоһ тәәсүф ки, университетдән тез узаглашды, бу күн — програмларын, дәрсликләрин јенидән тәртиб едилдији, тәләбәләрә јени, милли мәзмунлу биликләр вермәја еһтијач дүјүлдүғу бир дөврдә онун, һеч олмаса, «илдә бир-ики дөфә аудиторијаја кирмәси»нә нә гәдәр бөјүк еһтијач олдуғу ачыг-ајдын һисс едилир.

Бунунла белә, Б. Ваһабзадәнин мәтбуатда (бураја педагожи мәтбуат да даһилдир) мұасир милли тәһсил системинин проблемләри илә бағлы мұлаһизәләри ардычыл олараг әксини тапмагдадыр. Хүсусилә «Азәрбајҗан мәктәби» журналына вердији кениш мұсаһибәсиндә Бәхтијар мұәллим бир сыра чидди мәсәләләрә тохунмуш, тәһсилин иһтимаи мәзмуну ба-

рәдә мұлаһизәләрини сөйләмишдир. Оун фикринчә, орта мәктәб бир тәрәфдән мұхтәлиф елмләрин үмуми әсасларыны өйрәтмәли, диқәр тәрәфдән милли әхлағи-мә'нәви дәјәрләри мәнимсәтмәли, өз мәмләкәти илә фәхр едән Вәтәндашлар јетирмәлидир. Милли мәсләки олмәјән мәктәбин милли мәсләки олан Инсан јетирмәси мүмкүн дејил.

Б. Ваһабзадәнин, сөзүн дар мә'насында, мұәллимлији илә сөзүн кениш мә'насында мұәллимлији бири диқәрини тамамлајыр — оун һәр бир ше'ри, драмы, мәғаләси, мүсаһибәси Азәрбајҗан мәктәбинә олдуғу кими, Азәрбајҗан ичтимаи мүһитинә дә бир програм, бир дәрслик кими дахил олуб өзүнүн бүтүн функцијалары илә јанашы, педагожи функцијасыны да ләјағәтлә һәјата кечирир. **Вә кениш халғ күтләси, вә илк нөвбәдә кәнчлик Б. Ваһабзадәјә тәкчә милләтин бөјүк шаири, јахуд милләт вәкили оларағ дејил, һәм дә мә'нәви мұәллим (милләтин мұәллими!) оларағ мұраҗиәт едәрәк ондан мұхтәлиф суаллара чаваб, мәсләһәт истәјир.**

ИЧТИМАИ ХАДИМ — ПУБЛИСИСТ

Азәрбајҗанда милли азадлығ уғрунда мұбаризә тарихинин сон он илләриндән бәһс едән истәнилән сәһифәсиндә Бәхтијар Ваһабзадәнин ады вардыр — јенијетмәлик илләриндән дахилиндә јува салмыш азадлығ вулканы ону һәмишә раһатсыз етмиш, чошдурмуш, Бәхтијар јеткинләшдикчә һәммин вулкан даһа бөјүк милли-ичтимаи мәзмун кәсб етмиш, даһа мөһкәм курламыш, пүскүрмүшдүр. Шәхсијәтиндә мәнсуб олдуғу чәмијјәти — милләти, оун идеалларыны, үмумән потенцијасыны бу гәдәр һәртәрәфли еһтива едән башға мұасиримизи тәсәввүр етмәк чәтиндир; Б. Ваһабзадәни кениш фәәлијјәти әрзиндә мәшғул едән милли-ичтимаи проблемләр о гәдәр чох, о гәдәр әһатәли, о гәдәр мәзмунлудүр ки, онлардан анчағ һәр һансы бири барәсиндә лазыми сәвијјәдә сөһбәт ачмағ фикринә дүшсөк, ајрыча бир китаб јазмалы олардығ (јери кәлмишкән, бу чүр китабларын јазылмасына бу күн бөјүк еһтијаж вардыр)... Бизим мәғсәдимиз исә шаир, философ, ичтимаи хадим Б. Ваһабзадәнин образыны тәсәввүрләрдә бир даһа җанландырмағдан ибарәт олдуғуна кәрә ону мәшғул едән милли-ичтимаи проблемләр барәдә ән үмуми шәкилдә данышмағ, милли азадлығ уғрунда апардығы мұбаризәнин бизә мә'лум олан тарихинин анчағ ән мұһүм сәһифәләрини вәрәгләјәчәјик.

Ичтимаи хадим — публисист Б. Ваһабзадәни дүшүндүрән мәсәләләрдән бири, бәлкә дә биринчиси Азәрбајҗан халгынын етник мәншәји барәдә мұкәммәл елми фикрин формалашыб милли тарихи-ичтимаи тәфәккүрүн әсасында дурмасы, мұхтәлиф тәһрибатчы «нәзәријјә»ләрин арадан галдырылмасы олмушдүр — о бу сәһәдә һәр һансы «дипломатија»нын узағ кетмәјәчәјини нәзәрдә тутуб јазмышды: «Һәлә бу вахта гәдәр халгымызын этногенези елми шәкилдә мұәјјәнләш-

дирилмәмиш вә буна көрә дә бүкүнкү көнчлик өзүнүн сојкө-күндән хәбәрсиздир. Тарихчиләримиз халгын тарихиндән чох, өлкәнин тарихини јазмышлар... һәрә бизи бир көкә бағламышдыр».

Азәрбајҗан халгынын, үмумән түрк халгларынын этноке-незини (сојкөкүнү) сахталашдырмаг сәһәсиндә «әлиндән кә-ләни әсиркәмәјән» совет тарихшүнаслығы елә бир мүрәккәб методоложи систем јаратмышдыр ки, һәмин системдән кәна-ра чыхмадан мәнсуб олдуғумуз халгын мәншәји барәдә нор-мал дүшүнмәк мүмкүн дејилди. Совет тарихшүнаслығына кө-рә, куја Азәрбајҗан әразисиндә ән гәдим дөврләрдән һинд—Авропа мәншәли этнослар јашамыш, сонралар, јә'ни VII—IX әсрләрдән етибарән Орта Асијадан Азәрбајҗана кәлән көчә-ри түркләр јерли мәдәни этносларын консолидасијасыны (мәркәзләшмәсини) баша чатдырмагла јанашы, өз дилләри-нин үмумхалг дили кими ишләnmәсинә наил олмушлар... Куја Азәрбајҗан халгынын этнокенезиндә мүхтәлиф мәншәли эт-нослар дајанмагдадырлар. Куја Азәрбајҗан түрк дилинә гәдәр Азәрбајҗан әразисиндә һансыса гејри-түрк мәншәли, инки-шаф етмиш, јайылмыш бир дил олмушдур. Вә куја милләтин әсас күтләси тәфәккүрчә түрк олмадығы һалда, дили түрк дилидир, јә'ни бурада этнокенезлә глоттокенез бири-бирин-дән фәргләнир... Халгын көкүнү долашдырмагла онун шуу-руну күтләшдирмәјә, көнлүнү, руһуну сындырмаға јөнәлдил-миш мәнфур «нәзәријә»ләрә Азәрбајҗан зијалылары, хүсү-силә Б. Ваһабзадә, мүһарибә е'лан етмишләр. Лакин тәәс-сүф ки, түрк халгларынын һәгиги зијалылары арасында елми мәдәни әләгәләрин зәифлији, Москванын амансыз нәзәрәти вә мүхтәлиф түрк халглары үчүн һазырланмыш ајыг «мүтә-хәссис»-нәзәрәтчиләр этнокенез проблеминин объектив һәл-линә қидди шәкилдә мане олмушлар.

Б. Ваһабзадә мәгәләләриндә, мүсаһибәләриндә дөфәләр-лә гејд етмишдир ки, «Биз түркүк... Лакин бу мүбаһисәләрә сон гојмаг вә даһа дөгиг ифадә етмәк үчүн белә демәлијик: Биз Азәрбајҗан түркүк...» («Заман» гәзетинә вердији мүса-һибәдән). «Сталин С. Вурғундан адыны, фамилијасыны сору-шур. О, Сәмәд Вәкилов дејир. Сталин қавабында дејир ки, сән Вәкиладәсән. Сонра миллијәтини хәбәр алыр. С. Вурғун «түркәм» дејир. Сталин дејир, сән түрк дејилсән, азәрбајҗан-лысан. Милләтимизин «азәрбајҗанлы» адланмасы бу вахт-дан башланды...» («Әдәбијат» гәзетинә вердији мүсаһибәдән).

...Б. Ваһабзадә, јухарыда гејд етдик ки, сөзүн кениш мә'-насында азәрбајҗаншүнасдыр — Азәрбајҗан түрк дилинин, әдәбијатынын, тарихинин әсаслары илә дәриндән марагланан, билаваситә мүтәхәссисләрин конкрет мүлаһизәләрини үмуми-ләшдирән мүтәфәккир азәрбајҗаншүнас, өз бејүк мүәллимиди Сәмәд Вурғун кими, Азәрбајҗан чәмијјәтинин мәдәни-идеоло-жи сәвијәсини јүксәлтмәк мәсәләси үзәриндә чох дүшүнмүш, һәм гәбул олунан, һәм дә мүбаһисә доғуран фикирләр сөј-ләмишдир.

«Мәсәлә беләдир ки, бизим тарихимиз өзү дүзкүн ишыг-ландырылмајыб. Бу вәзијәт дөзүлмәздир. Халгын тарихи дүз-күн јазылмалыдыр. Бизим халга һеч бир торпаг иддиасы, һеч бир мәнәмлик, «ән гәдимлик», «ән мәдәнилик» иддиасы кө-рәк дејил. Тарихимиз нечә вар, елә дә јазылмалыдыр. Бизим кечмишимиз нечә олубса, о, кифәјәтдир...». Лакин «тәәссүф ки, бизим алимләримизин әксәријјәтиндә ичтимаи дүјғү, вә-тәндашлыг һисси зәифдир. Елә алимләримиз вар ки, доғма ана дилини билмир. Дејәчәксиниз, дилин елмә нә дәхли вар? Мән дејирәм, вар! Ана дилини билмәјән ана Вәтәнә гуллуғ көстөрмәк, онун чичәкләнмәси јолунда һәр фәдакарлыға гат-лашмаг һаггында дүшүнәрми? Јох!...».

Јери кәлмишкән гејд едәк ки, Азәрбајҗан тарихинә һәср олунмуш китабларын бир чохунда антик мәнбәләрдән, Бизанс, ермәни, күрчү, христиан јазычы-тарихчиләринин, әрәб, фарс мүәллифләринин әсәрләриндән көтүрүлмүш, чох заман бири-дикәрини инкар едән фактларә, милләтин тарихи көкүнү га-зымаға хидмәт көстәрән мүлаһизәләрә бол-бол јер верилир.

Елә бир сырави азәрбајҗанлы тапмаг мүмкүн дејил ки, мәнсуб олдуғу халгын тарихи, јә'ни, Азәрбајҗан халгынын нә заман, һансы етник, лингвистик, социал әсаслар үзәриндә тә-шәккүл тапмасы, һансы тәкамүл мәрһәләләриндән кечиб бу күнә кәлиб чыхмасы барәдә үмуми бир тәсәввүрү олсун. Нә-та ики елә мүтәхәссис-тарихчи дә тапмаг мүмкүн дејил ки, Азәрбајҗан халгынын тарихини тәхминән ејни схемдә тәсәв-вүр етсин... Сирр дејил ки, мәншәчә Азәрбајҗанда јашајан геј-ри-түрк мәншәли этнослардан олан бир сыра тарихчиләр бу әразидә түрклүјүн тарихи ролуну һәр вәһлә азалтмаға ча-лышырлар, заман-заман сыхышдырылмыш «түркчүләр» исә, әксинә, имкан тапан кими, һәр јердә түрклүк ахтарырлар (Шу-мер — түркдүр, Манна — түркдүр, Мидија — түркдүр, Атро-патена — түркдүр...).

Нечә ки, Азәрбајҗанда јашајан гејри-түрк мәншәли этнос-

лар Азербайжан суперетносунун түрклүк өсасында формалашдыгыны вә нечә ки, түркләр һәммин суперетносдакы функци-
яларыны баша дүшмәк истәмирләр, белә дә олачаг...

Мүасир Азербайжан ичтимаи-сијаси тәфәккүрүнүн үзәрин-
дә баш сындырдыгы мүнһүм мәсәләләрдән бири дә «Шимал
— Чәнуб проблеми»дир.

Өзүнү һәр ики Азербайжанын өвлады сајан Б. Ваһабзадә
Азербайжанын Шимала вә Чәнуба бөлүнмәсини јалныз роман-
тик тәәсүратларла гејд едән милли шүүру силкәләди — әв-
вәл сәрт поезијасы, сонра ондан да сәрт публисистикасы илә
романтик тәәсүратлары реалист мүбаризәјә чевирди.

Бизим бир кимсәјә гәрәзимиз јох,
Биз ики гардашыг, бир анамыз вар.
Бир бөјүк торпагыг ики оглуг —
Орда Шәһријарам, бурда Бәхтијар.

**Азербайжанын Шималы илә Чәнубунун бирлији уғрунда 50-
чи илләрдән етибарән ардычыл мүбаризә апармыш үч нәфәр
варса, бири Б. Ваһабзадәдир; ики нәфәр варса, бири Б. Ва-
һабзадәдир, әкәр бир нәфәр варса, јенә Б. Ваһабзадәдир.**
Вә бу сөзләр охучуда мүәјјән емосија доғурмаг үчүн дејил-
мир, тамамилә чидди дејилир... «Күлүстан»дан бу күнә гәдәр
о һәм бир шаир, һәм бир милләтшүнас, һәм дә бир чәмијјәт-
шүнас кими милли бирлик, ваһид Вәтән мәсәләсини галдыр-
мыш, һәммин мәсәләнин маһијјәтинә вармаға, чыхыш јоллары
арамаға чалышмышдыр.

Б. Ваһабзадә 50-чи илләрдән башлајараг һәинки Азербай-
жанын милли азадлығы, бүтөвлүјү уғрунда мүбаризә апармыш,
ејни заманда өз фәалијјәти илә халгын (хүсусилә кәнчлијин)
һәммин мүбаризәјә сәфәрбәр олмасы үчүн узун илләр «иде-
оложија мәктәби» ролуну ојнамышдыр. Онун һәлә кәркин фә-
алијјәти бир јана, тәкчә ады (Бәхтијар Ваһабзадә!) кәнчлијә
милли руһ вермиш, шакирдләри, хүсусилә төләбәләри кәлә-
чәк мүбаризәләрә сәфәрбәр етмишдыр. Поезијасы, драматур-
кијасы, 80—90-чы илләрдә күчләнән публисистикасы илә Б.
Ваһабзадә милли ичтимаи шүүру ардычыл бир шәкилдә «то-
талитар режимдән хилас олуб» «мүстәғиллијимизи газанмаг»
истигамәтиндә тәшкил етмәјә чалышмыш, он илләр бөјү көз-
ләнилән мүстәғиллик газаныландан сонра исә ону горулмаг уғ-
рунда әввәлкиндән дә кәркин мүбаризәсини давам етдирмиш,
мәсләһәтләрини әсиркәмәмиш, еһтијаж олдугда «вурушмаг»-
дан белә чәкинмәмишдыр. Милли мүстәғиллик мүбаризәси ке-

дишиндә Ә. Вәзировла, А. Мүтәллибовла, Ә. Елчибәјлә апар-
дыгы полемикалар, вердији тәклифләр, јәгин ки, Азербайжан
ичтимаијјәтинин хатириндәдир.

* * *

**50—60-чы илләрдә Шаир Б. Ваһабзадә, 70—80-чи илләр-
дә Философ Б. Ваһабзадә нә гәдәр мәшһүр идисә, 80-чи ил-
ләрин сонун — 90-чы илләрин әввәлләриндән башлајараг Ич-
тимаи Хадим-публисист Б. Ваһабзадә о гәдәр мәшһүрдүр —**
һәммин илләрдә (90-чы илләрдә) јазылмыш онларла публисист-
тик мәгаләләри, чыхышлары, мүсаһибәләри Б. Ваһабзадәнин
кәркин бир чәмијјәт һәјәти јашадығыны, мүстәғиллик мүба-
ризәсини кет-кедә даһа реалист кејфијјәтдә апардығыны тәс-
диг едир. О өз фәалијјәтини һеч бир конкрет ичтимаи-сијаси
тәшкилатын, бу вә ја диқәр партијанын чәрчивәси илә мәһ-
дудлашдырмамыш, милли һәгигәт уғрунда тәкчә дејүшмүшдүр.

Философ Б. Ваһабзадә ичтимаи хадим-публисист Б. Ва-
һабзадәјә чеврилиб (философлуғу публисистликлә күчләнди-
риб) јазмышдыр: «Узун әсрләр бөјү мәнәвијјатымыз јетиш-
дирән Низамиләрин, Фүзулиләрин, Сабирләрин, Үзејирбәјлә-
рин өвладлары олан чағдаш нәслин мәнәви чәһәтдән бу чүр
јохсуллашмасыны нечә гәбул едәк? Зәнкин јералты сәрвәт-
ләрә, мүнбит торпаглара... дүнјанын он ики иглиминдән доғ-
гузуна сәһиб олан бу халг нијә мадди еһтијаж ичәрисиндә јә-
шамалыдыр ки, онун мәнәви дүнјасы илә мәшғул олмаға вах-
ты вә арзусу олмасын?...» («Вичдан, намус вә ләјагәт» мәга-
ләси).

Милли вәтәнпәрвәрлијә, фәлсәфи (үмумиләшдиричи) ана-
литизмә әсасланан Б. Ваһабзадә публисистикасы азербайжан-
шүнаслығын ән мүхтәлиф актуал проблемләринә јалныз то-
хунмагла кифәјәтләнмир, јалныз суаллар вермир, һәм дә һә-
мин суаллара чаваб вермәклә һаггында сәһбәт кедән проб-
лемләрин һәлли јолларыны көстәрир. **Милләти милләт едән**
мәсәләләр үзәриндә профессионал бир сәвијјәдә дүшүнән,
емосијасы, нә гәдәр күчлү олса да, мәнтигини көлкәдә гојма-
јан публисист ичтимаи шүүру вичдан, намус вә ләјагәт кими
фәлсәфи-етик категоријаларла мүнәкимә јүрүтмәјә чағырыр.

Шаир күтләнин ваһид бир организмә — камил бир мил-
ләтә чеврилмәси јолларыны дүшүнүр, бу бөјүк проблемә мүх-
тәлиф јөнләрдән јанашыр, нәһајәт, халгын кечиб кәлдији јол-
лары, бу јолларда газандыгы вә итирдији дәјәрләри өјрәнмәк
вә бу дәјәрләр үстүндә милли консепсијамызы јаратмаг нә-

тичәсинә кәлир. О бу мәсәләдә бөйүк һинд ичтимаи-сијаси вә дәвләт хадими Ч. Нейрунун «Һиндистанын кәшфи»ндән чы-
хыш едәрәк «Азәрбајҗаны өзүмүз үчүн јенидән кәшф етмәк»
вә вәтәнин бүтүн проблемләринин һәллини бу кәшфин үзә-
риндә гурмаг гәрарына кәлир. О, халгы бирләшдирән бир се-
мент — ваһид идеја ахтарышлары јолуна дүшүр, публисист
јазыларында һәммин мәсәләјә дәнә-дәнә тохунса да, үрәји со-
јумур, бу фикри ајры-ајры ше’рләринә сәпәләјир, ваһид вә-
тән идејасы илә үч-беш нәфәрин дејил, бүтөн халгын јанма-
сынын зәрури олдуғуну ирәли сүрүр:

Ел бир олса, зәрби кәрән сындырап,
Ел күчүндә ел деди, сел күчү вар.
Беш нәфәрин јанмасындан нә чыхар?
Ел јанмаса, дәнүб милләт оламмаз.

80-чи илләрин сонларында Б. Ваһабзадә публисистик мә-
галәләрдән ибарәт «Кәлин, ачыг данышаг» китабы илә оху-
чуларына — халга мұрачиәт етди. Китаб онун мұәллифинин
«ичтимаи фикри истигамәтләндирмәјә, адамлары ағрыдан,
дүшүндүрән проблемләр барәсиндә вахтында вә ән башлы-
часы исә чәсарәт һисси илә сөз ачмаға гадир» (Вилајәт Гу-
лијев) бир публисист олдуғуну кәстәрди. Мұәллифин публи-
систик тәфәккүрүнүн сәвијәсини кәстәрән сон китабы исә «Ја-
нан да мән, јаман да мән» ады илә 90-чы илләрин орталарын-
да чыхды. «Кәлин, ачыг данышаг»дан «Јанан да мән, јаман да
мән»ә гәдәр Б. Ваһабзадәнин бир публисист кими кечдији јо-
ла нәзәр јетирәндә көрүрүк ки, мұәллифи марагландыран
проблемләрин «спектр»и дәјишир, заман, үзәриндә дүшүн-
мәк үчүн јени мәсәләләр галдырыр, анчаг мәгаләләрдәки мәс-
ләк бүтөвлүјү, әгидә сәдагәти он ил, ијирми ил бундан әввәл
нечә идисә, о чүр галыр.

...Азәрбајҗан халгы 1989-чу илин сентјабрында Азәрбајҗан
ССР Али Советинин нөвбәдәнкәнар сессиясында Б. Ваһаб-
задәнин мөшһүр чыхышыны, јегин ки, јахшы хатырлајыр...
«Мән бу күн бу јүксәк күрсүдән Азәрбајҗан Халг Чәбһәсинин
рәсми органлар тәрәфиндән танынмасы мұнасибәтилә хал-
гымызы тәбрик едир вә халгын тәләбләринә көрә сәләһиј-
јәтли органлара миннәтдарлығымы билдирирәм», — дејән
милләт вәкили кениш аналитик шәрһдән сонра әлавә етмиш-
ди: «Азәрбајҗанын Зағафғазияда игтисади, елми-техники чә-
һәтдән гүдрәтли, күчлү республикаја чеврилмәсинә гаршы
чох күчлү мұғавимәт кәстәрилир. Бурада стратежи мәгсәдләә

жизләнир. Торпагларымыза көз дикәнләр бизи мин илләр бо-
ју јашадығымыз доғма јерләрдән сыхышдырмаг планлары һа-
зырлајыб — ону һаранынса көмәји илә һәјата кечирмәјә ча-
лышанларын нә мәгсәд күддүкләрини баша дүшмәк үчүн бө-
јүк ағыл саһиби олмаг лазым дејилдир».

Москванын Азәрбајҗан халгына гаршы дүшмән мөвгәјин-
дә дурдуғуну бүтүн кәскинлији илә ифша едән Б. Ваһабзадә
пәмин дүшмәнчилијин нәинки дәвләт органлары, һәтта күт-
ләви информасия вәситәләри, мәтбуат тәрәфиндән дә јүрү-
дүлдүјүнү кәстәриб халгы, бу халгын мәнәфејини мұдафия ет-
мәли олан дәвләти дүшмәнә дүшмән кими бахмаға чағыр-
мышды. Нәтигин һәр бир сөзү, һәр бир чүмләси Азәрбајҗа-
нын сијаси, игтисади вә мә’нәви мұстәгиллији уғрунда онун
нә гәдәр үрәкдән, нә гәдәр дүшүнүлмүш шәкилдә мұбаризә
апардығыны кәстәрирди.

Он илләр боју милли мұстәгиллик јолунда дејүшән бир
«әнжәвәр һәммин мұстәгиллијин астанасында өзүнү нечә һисс
едәрсе, Б. Ваһабзадә јухарыдакы чыхышында өзүнү елә һисс
едир...

Һәммин һисс онун тәкчә чыхышларыны, мұсаһибәләрини,
мәгаләләрини дејил, поезиясыны да бүрүјүр:

Әријир астаҗа әтәләт бузу,
Милләтләр һаггыны дәрк едир артыг.
Ачылыб гапынын отуз доғтузу,
Гырхынчы гапынын кандарындајыг.

Һәлә тилсимдәдир бизим көзәлләр,
«Сим-сим» дејә билмир һәлә дә дилләр.
Һәлә нәләләрин, аһ-аманларын
Ғисас арзусуја зүлүм тән кәлир,

Һәләлик хиласкар гәһрәмәнларын
Нә’рәси гујунун дибиндән кәлир.
Һәлә мејдан сүрүр күпәкирәнләр, —
Зүлмә, чәһал әтә баш ендирәнләр.

«Бизим һаггымызы боғур сијасәт» дејән шаир 90-чы ил-
ләрин әввәлләриндә, бир тәрәфдән, дүңја сијасәтинин ачары-
ны чибләриндә сахлајан гүввәләрин Азәрбајҗана өкәј мұна-
сибәтини кәстәрирдисә, дикәр тәрәфдән, өзүмүзүн дүңја миг-
јаслы сијасәт јүрүдә билмәдијимизи е’тираф едирди. Заман-
заман гејри-мұстәгил јашамаға, киминсә һимәјәсинә сығынма-
ға өјрәдилмиш милләтин азадлыгдан горхмасы, еһтијәчлә им-
кан арасындакы зиддијјәт шаир-публисисти дүшүнмәјә, мил-
ләтин сијаси тәләји барәдә дәриндән нараһат олмаға, халгы

фыртыналы Заманын бурулғанындан чыхарыб, ирәли апарма-
ғын јолларыны арамаға мәчбур едир:

Јел әсди, тәрпәнди, динди мәмләкәт,
Компассыз кәмидири инди мәмләкәт, —
Һара кетдијини өзү дә билмир.

...Сүһанчы кәстәрин инди сиз мәнә,
Кәлсин, далғалары о јара билсин.
Вериб синәсини ләтәдәјәнә
Кәмини ирәли апара билсин...

Б. Ваһабзадәнин бир ичтимай-хадим-публисист кими ха-
рактери өзүнү ганлы шәнбә кечәсиндән сонра «Шәнбә кечә-
синә кедән јол»да даһа ајдын шәкилдә кәстәрди... «Гарабағ
һадисәләри башлајандан бу күнә гәдәр башымыза кәтирилән
мүсибәтләри хронологи сурәтдә јазмағ»да мүүллифин мәг-
сәди һәммин «мүсибәтләр»ин сәбәбләрини арашдырмағ, била-
васитә милли психолокијамыздан ирәли кәлән сәһвләри кәс-
тәрмәкдир ки, нәтичә е'тибарилә, кәләчәк нәсилләр үчүн «иб-
рәт дәрсин» олсун.

...Шәнбә кечәсинә кедән јол, һәр шејдән әввәл, милли-
тин, хусусилә онун рәһбәрләринин «бошлуғ»ундан башланыр;
сон он илләрдә Москва нә һава чалса, она ојнамағын нәти-
чәси бу олду ки, мәркәз Азәрбајҗандан горхуб-чәкинмәдән,
гаршысында һеч бир манеә һисс етмәдән өз агрессив сија-
сәтини јүртдү...

Вә беләликлә дә, «башчылар»ын сәбатсызлығы учбатын-
дан миллит чаш-баш галды...

Кечмишин кәлкәсиндә инди јатан олмушуг,
Корларын мәчлисиндә жүзү сатан олмушуг.

һалбуки

Билмәлијик биз инди дүнја о дүнја дејил,
Сатан һәмән сатандыр, сәвда о сәвда дејил.
Тәлә һәммин тәләдир, гуран о гуран дејил,
Кәлә һәмән кәләдир, заман о заман дејил.
Дашмағ вахты чатыбдыр, биз нә гәдәр гајнајағ?
Мәркәзин чалдығына јенәдәми ојнајағ?
Нә вахт биләчәјик биз
Мүт'илик — миллитләри дөһн едир дири-дири,
Мүт'илик — һәр мөгәмда азадлығын зәнчири!

...«Бу күндән сабаһына баха билмәјән, индисиндән кәлә-
чәјинә кедән јолу тә'јин етмәјән, һара вә нә үчүн кедәчәјини
билмәјән, бир сөзлә, гилләсини танымајан миллит һәмишә дө-

јүлмәјә мәһкумдур» гәнаәтинә кәлән мүүллифлә разылашма-
мағ мүмкүн дејил — һәм сијаси, һәм игтисади, һәм дә мә'-
нәви һәјатымызын мүхтәлиф сәһәләриндән онларла конкрет
мисал кәтирән публисист-аналитик белә бир дүзкүн нәтичәјә
кәлиб чыхыр ки, биз әсрләр боју өз кәлә әмәјимизлә Руси-
јаја нефт, памбығ, башга мәһсуллар вердик, бир шәһрәт са-
һиб илмадығ, анчағ «Вәтән уғрунда өлмәји бачаран оғулла-
рымызын шүчаәти сәјәсиндә» бирчә кечәдә һәммин шәһрәти
газандығ, «өзүмүзү дүнјаја таныда билдик». «Јалын әллә өзү-
нү танкын үстүнә атан чаванларымыз субут етдиләр ки, бу
милләт үчүн азадлығы зәруријјәт сәвијјәсинә јүксәлмишдир»...

Инсан инсан олур өз һүнәријлә,
Милләт миллит олур хејир-шәријлә.
Торпағын бағрына чәсәдләријлә
Азадлығы тохуму әкди шәһидләр.

«Шәнбә кечәсинә кедән јол»ун сонунда мүүллифин ша-
ирлији философлуғуну, философлуғу исә ичтимай-хадим-пуб-
лисистлијини үстәләјир:

«Еј мәним дөзүмлү халғым, кәрә билмәдијимиз, гијмәт-
ләндирә билмәдијимиз үрәјинә, бу үрәкдә јатан намусуна,
гејрәтинә гурбан олум. Сән нә гәдәр бөјүксәнмиш. Бә'зән
сәндән, сәнин «сәвијјәсизлијиндән» килејләнир, «нијә бизим
кими дүшүнә билмир», «сијаси мәдәнијјәти чатмыр», — деји-
рик. Бәли, бу һәгигәтдир ки, халғ күтләси зијалы сәвијјәсин-
дә дүшүнә билмир. Амма е'тираф едәк ки, зијалы да халғ
гәдәр дөзүмлү, халғ гәдәр ардычыл, әзмкар вә мәтанәтли
дејил. Зијалы тез тә'сирә дүшә билир, бә'зән алданыр. Хал-
ғы исә бүтөвлүкдә алдатмағ мүмкүн дејил, миниллик ән'әнә-
синә бағлы олдуғундан тәһтәлшүүр фәһми илә јахшыны пис-
дән, хејири шәрдән ајырыр вә һәр әсән күләјә башыны өјмир».

«Шәнбә кечәсинә кедән јол» типли публисистик әсәрлә-
риндә Б. Ваһабзадә да салнамәчидир, лакин јухарыда һағғын-
да бәһс етдијимиз еһтирассыз салнамәчиләрдән дејил — **бу
күнүн тарихи дәрдрәриндән кәләчәк нәсилләрә бөјүк һәјәчан-
ла, милли емосија илә данышан, дөврүмүзүн, сөзүн кениш мә'-
насында, еһтираслы бир салнамәчисидир.**

«Шәнбә кечәсинә кедән јол»дан сонра Б. Ваһабзадәнин
публисистикасы даһа да кәскинләшди — бир-биринин ардын-
ча «Јанан да мән, јаман да мән», «Халғы чөрәклә имтаһана
чәкмәк олмаз», «Әдәвәтә һағғымыз вармы?», «Гызым, сәнә
дејирәм, кәлиним, сән ешит», «Елмимиз нә үчүн кери галыр?»,

«Кәлин, биз дә дүшүнәк» вә с. кими мөвзусу адындан мә'лум олан мәгаләләр язылды. һәмин мәгаләләрдә мүүәлиф галдырылан проблемләрлә әләгәдар мурәккәб ичтимаи-сијаси шәраитдә өзүнүн гәти мөвгејини ифадә етмәкдән чәкинмиш, мұхтәлиф дөвләт, партија, ичтимаи-сијаси һәрәкәт хадимләри илә полемикаја кирәрәк халгын мәнафејини һәр һансы мәнафедин јүксәк тутмаг лазым кәлдијини дөнә-дөнә хатырладыр.

Б. Ваһабзадәнин үнванына — Азәрбајҗан Республикасы Али Советинә, Азәрбајҗан Јазычылар Бирлијинә, Бақы Дөвләт Университетинә... кәндәрилмиш јүзләрлә мәктублары, телеграмлары, әризәләри (бә'зиләриндә үнван, садәчә бу чүрдүр: «Азәрбајҗан — Бәхтијар Ваһабзадәјә», јахуд «Бақы — Бәхтијар Ваһабзадәјә») нәзәрдән кечирдик (онларын мүүјән гисмини ајрыча китаб шәклиндә һазырлајыб нәшр етдирмиш көркәмли журналист Нәриман һәсәнәлијә, јери кәлмишкән, тәшәккүр едирик) — бу мәктубларда, телеграмларда, әризәләрдә јүзләрлә, минләрлә, һәтта милјонларла инсанларын дәрәдләри, проблемләри өз әксини тапыр вә һәмин инсанларын бөјүк әксәријјәти дөвләтдән, рәсми органлардан јох, мәһз Бәхтијардан көмәк истәјирләр. Хүсусилә, 80-чи илләрин сону — 90-чы илләрин әввәлләриндә шаирә, милләт вәкилинә едилән јазылы мұрачиәтләр «фәрјад сәсләри» илә долудүр: Ермәнистанда, јахуд Гарабағда јашајан Азәрбајҗан түркләри ермәниләр тәрәфиндән сыхышдырылдыгларыны, мүдафиә олунмаг үчүн һеч нәјә, һеч кимә кұманлары кәлмәдијини јазыб шаирдән көмәк кәзләјирләр; гачгынлар халг шаиринә мұрачиәт едиб ев-ешикләри олмадығыны, биртәһәр доланмаг үчүн мадди вәсаит тапа, хәстә ушагларыны мұалижә етдирә билмәдикләрини кәстәриб имдад диләјирләр; Азәрбајҗандан кәнарда хидмәт едән әскәрләр бурада онлара «ју-харыдан ашағы» бахылдығыны, тәһгир олундугларыны јазыб хаһиш едирләр ки, «азәрбајҗанлыларын атасы» Бәхтијар онларын Азәрбајҗанда хидмәт етмәсинә көмәк кәстәрсин; мәһбуслар, «атылмышлар», кимсәсизләр вә с. кәз јашардан сөзләрлә шаирә мұрачиәт едирләр...

Мәсәлә онда дејил ки, Б. Ваһабзадә милләтин ағыр күнләриндә бу чүр «фәрјад сәсләри» илә долу мәктублар алыб, мәсәлә ондадыр ки, һәр бир мұрачиәтә диггәтлә јанашыб — мұхтәлиф адамларын сөзүнү дөвләт органларына чатдырыб, мәтбуатда чыхыш едәрәк әләгәдар тәшкилатлары конкрет тәдбирләр кәрмәјә чағырыб, мәктуб саһибләри илә көрүшүб онларын дәрдинә шәрик олуб, һәр һансы бир мәсәләнин һәл-

ли мұшкүлә дүшәндә исә кечәләр сәһәрә гәдәр үрәји ағырја-ағырја дүшүнүб, дәрдини демәјә бир адам булмајыб... «Дәрд чох, һәмдәрд јох...».

Әкәр Б. Ваһабзадә дә 80-чи илләрин сону — 90-чы илләрин әввәлләринин «милләт гәһрәманлары» кими һәрәкәт етсәјди, јүзләрлә, минләрлә, һәтта милјонларла адамы башына јығыб ән азы Али Советин сәдри ола биләрди, анчаг онда «Бәхтијар Ваһабзадә» олмазды, анчаг онда халг бу гәдәр ағырылы мәктублар јазыб дәрдини она данышмазды.

Һәмин мәктублардан бирини — Азәрбајҗандан узагларда (Пермдә) чәзә чәкән бир мәһбусун мәктубуну охујаг:

«Һөрмәтли Бәхтијар мүүәлим. Сизин адыныза 500 манат телеграфла, 500 манат исә почтла кәндәрдијим пулу, Сиздән хаһиш едирәм, мәним халгымын еһтијачы олан фонда кечирәсиниз. Мәним бир мәһбус кими һәләлик буна күчүм чатды. Халгыма уғур арзулајырам.

Казымов Тофиг Нәби оғлу,
618650.

Перм вилајәтинин Чусовскоје гәсәбәси,
320/10 №-ли идарә».

Һәмин мәктубла әләгәдар Б. Ваһабзадәни мұшајиәт етмиш һәмкарымыз Н. һәсәнәли јазыр ки, мәһбусун кәндәрдији 1.000 манатдан јалныз 500-үнү алмаг мұмкүн олду, галан 500-ү исә бу сәһәдә «мүтәхәссисләр» ит-бата салдылар. Бәхтијар мүүәлим алдығы пулу елә һәмин күн Гарабаға јардым фондуна кечирди, сонра исә зәнк едиб мәһбусун мәктубуну Бақыдакы имканы танышларына охуду, «гејрәтиниз олсун» деди, анчаг јенә дә раһатлыг тапмады, Али Мәһкәмәјә, республика Прокурорлуғуна, мұхтәлиф али инстансијалара зәнк чалыб деди ки, азәрбајҗанлы мәһбуслар нијә бу күнәдәк Сибирдә, Уралда, Газахыстанда рәисләри, әсасән ермәни олан һәбсханаларда лајиг олмадыглары чәзаны чәкмәлидирләр? Бәс Бакынын әтрафларында сајсыз-һесабыз һәбсханалара нијә бу гәдәр хәрч чәкилиб? Азәрбајҗандан кәнардакы һәбсханаларда ермәни екстремистләри тәрәфиндән гәтлә јетирилмиш күнаһсыз мәһбусларымызын ганы нә вахтадәк јердә галачаг?..

Елә билирик ки, әләвә сөзә еһтијач јохдур...

Б. Ваһабзадәјә кәлмиш мәктубларын бир чохунда исә хал-

гымызын бөјүк шаиринә көнүл долусу тәшәккүрләр едилір,
«сағ олун» дејилір::: «...Чыхышыңызда Әлијеви тәнгид едән-
ләрә «вахтилә кичиклик етдијинизә инди бөјүклүк етмәк ис-
тәјирсиниз», дединиз. Буна көрә дә Сизә өз миннәтдарлығы-
мы чатдырмаг үчүн мәктүб јазмаг гәрарына кәлдим»; «Бәх-
тијар мұәллим, халгын ичиндә олан вә халгын ичиндән чыхан
шаир... һәмишә јашајыр. һајыф ки, тәксиниз... азербайҗанлы
евладлар һәмишә Сизинләдир»; «Сизин Азербайҗана кәлмиш
милләтимизин кимдәнсә фәргли олмамасына, кимсә дәрди-
ни демәси еһтијачына, она «Ермәнистан адамы» адынын де-
јилмәсинә нечә гијмәт вермәниз вә милләтимизә јалвара-јал-
вара хитаб етмәниз мәнә чох севиндирди, мәним аиләм, ушаг-
ларым һамысы ағлашды. Сизи дәнә-дәнә өпүр вә арзу еди-
рик ки, Аллаһ өмрүмүздән бир нечә ил кәсиб Сизин өмрә ча-
ласын» вә с.

Мәсәлә бурасындадыр ки, Б. Ваһабзадә онун үнванына
сөјләнмиш хош сөзләри милләтә комплимент демәклә га-
занмамыш, әксинә, чох һалларда мәнсуб олдуғу милләтлә
мәһз сәрт данышмышдыр:

...Кимисә алдатмаг, нәјисә данмаг
Елә бил чеврилиб хисләтимизә,
Көзүмүз өнүндә һагг өлән заман
Фәрјад топардышмы?
Јох, сусан олдуғ.
Биз өмүр газаныб сусмағымыздан,
Амма инсанлығы удузан олдуғ.
Бу күн үзүмүзә габарыр заман...

...Фикримиз о гәдәр һәдәләниб ки,
Руһумуз о гәдәр зәдәләниб ки,
Анлаја билмирик астар нә, үз нә?
Инди баһаммырыг дүзүн көзүнә...

Б. Ваһабзадә публисистикасы, мұхтәлиф мәчлисләрдәки
чыхышлары, мұсәһибәләријлә јанашы, поезијасы илә дә би-
ринчи нөвбәдә милләтшүнас-ичтимаи хадимдир — онун ше'р-
ләриндә милләт, мұстәгил милли дөвләт гаршысында бөјүк
мәс'улијәт бүтүн ичтимаи-сијаси кәскинлији илә ифадә олунур...

Һәлә кұнаһкардыр, шәһидләринин
Писасы кәнлүндә көјнәјән милләт.

Јахуд:

Өзкә бир милләтин бүтү, һәјкәли
Бу торпаг үстүндә дајана билмәз.

Јахуд да:

Парчаландыг... Бу мә'лумдур һәр кәсә,
Бизи салды бу мұшкүлә «сән», «мән», һеј!
Арамыза дұшмәнчилик кирмәсә,
Кирә билмәз јурдумуза дұшмән, һеј!

Өмрү бөјү әјрилији, бичлији, ријакарлығы рәдд едиб дүз-
лүјү, доғрулуғу, мәрдлији тәрәннүм едән шаир инди заманын
тәләтүмләри ичәрисиндә вурнухур, милләтин дүшдүјү мұси-
бәтдән гуртармаг јолларыны арајыб, әввәлки һәгигәтләрини
белә инкара галхыр:

Күчүн вар, һаггысан! Кәл дөз бу дәрдә,
Һаггын һаглығына зор күлүр инди.
«Кәлди бич әјјамы»... Мәсафәләр дә
Чәки дашы илә өлчүлүр инди.
Зорун табағында һамы мұнтәзир,
Һагг диләнчи кими гапылар кәзир.
Һаггыза дөндәрди бу күн һагг бизи,
Зорда нә гаһун вар, нә һагг, нә јасағ.
Вахт өз ганымызда боғачағ бизи,
Бу «бич әјјамы»на ујғунлашмасағ.

...Он ил, ијirmi ил сонра Азербайҗанын бүкүнкү ичтимаи-
сијаси мәнзәрәси илә марағланан мұтәхәссисләр Б. Ваһабза-
дәнин 90-чы илләр поезијасына һәм дә ән объектив тарихи
мәнбәләрдән бири кими мұрачиәт едәчәкләр...

80-чи илләрин сону — 90-чу илләрин әввәлләриндә Азәр-
байҗанда кедән халг һәрәкаты «бир сүрү бошбоғаз»ын јалан-
чы вә'дләри илә мұшајиәт олунурду — милләт кимин арха-
сынча кетмәји кәсдирә билмәдији илләрдә ичтимаи хадим Б.
Ваһабзадә шаир Б. Ваһабзадәнин дили илә демишди:

Галдыр пәрдәләри сән көзүмүздән,
Милләт сечә билсин әмәли сөздән.
Чох ајры дұшмүшүк өз-өзүмүздән,
Бизи өзүмүзә рајтар, илаһи...

Хәјалпәрвәрликлә түлүнкүләрин иттифагындан јаранмыш
әдалы һакимијәт милләтә наз сатдығы күнләрдә, јаздығы
ше'рләрдән дә көрүндүјү кими, шаир һәгигәтин көзүнә дик
бахырды...

Көксүмүздә синә дағы,
Биз јашадыг гул сајағы.
Кәлән сатды бу торпағы
Дәдәсинин малы кими.

Б. Ваһабзадәнин радиола, телевизијада, парламентдә, мұх-

тәлиф митинглердәки һәр бир чыхышы бөйүк милләт хадимини мәнсуб олдуғу милләтлә сәмими, ачығ диалогу олмушдур — һәр чыхышдан сонра онларла, жүзләрлә мәктүб алан Б. Ваһабзадә жалныз нөвбәти сөһбәтинин мөвзусуну дежил, ичтимаи-фәалијәтинин истигамәтләрини дә мөәјјәнләшдирмишдир.

Мүшаһидәләр кәстәрир ки, Б. Ваһабзадәнин ичтимаи-сијаси фәалијәти, мәзмун-мүндәричә е'тибарилә, әдәби-бәдii, елми-фәлсәфи, хүсусилә публисистик фәалијәтинин (јарадычылығынын) давамидыр. Онун өзү бу барәдә јазыр: «Узун илһарин тәчрүбәсиндән билирәм ки, вахтилә жалныз ше'рләримдә һисс олунан јанғы тәдричән әмәли фәалијәтләримә, һәрәкәтләримә кечиб. Ше'римин сәси чатмајан партија, дәвләт игамәткаһларына өзүм кетмишәм, бир нөв ичтимаи-сијаси фәалијәтә башламышам» («Јанан да мән, јаман да мән» мәгаләси). Әлбәттә, шаирин «ичтимаи-сијаси фәалијәти» онун дедијиндән мүгајисә едилмәјәчәк гәдәр кениш олмушдур — «јухарылар»дан киминсә јанына кетмәк, милләтин дәрдини аңлатмаға чалышмағ, мөәјјән фикир јаратмағ да ичтимаи-сијаси фәалијәтдир, анчағ бир нөв, «маарифчилиқ мәзмунлу» ичтимаи-сијаси фәалијәтдир ки, бөйүк шаир бунунла «јухарылар»ын «ашағылар»дан тәчрид олунмамасына, милли барышыға чәһд етмишдир; милләтин јухары тәбәғәси илә ашағы тәбәғәси, һәммин милләтин гаршысына һәлли вачиб олан мүрәккәб проблемләр чыханда ејни чүр дүшүнмүрләрсә, демәли, кәләчәк бизә јахшы һеч нә вә'д етмир.

Б. Ваһабзадәнин «оппонентләр»и ону чох заман куја јухарыларла јахын олмағда төһмәтләндирирләр — үмуммилли дүшүнчәдән мәһрум олан бу чүр «чиновник төһмәти» вахтилә Сәмәд Вурғуна едилмишдир, бу күн исә түрк халғларынын бөйүк шәхсијәтләри Чинкиз Ајтматова, Олјас Сүләјменова да едилир. Мәсәлә бурасындадыр ки, нә дүнән С. Вурғунун, нә дә бу күн Ч. Ајтматовун, О. Сүләјменовун, Б. Ваһабзадәнин јухарыларла һеч бир еһтијачлары јох иди, јохдур да... Бәлкә, әксинә, јухарыларын халғ арасында өз ичтимаи-сијаси нүфузларыны артырмағ үчүн һәмишә бу чүр шәхсијәтләрә еһтијачы олмушдур.

Милләтини дүшүнән, көзү јүксәк вәзифәләрдә олмајан, мә'нән тох зијалы, ичтимаи хадим, нәһајәт, милләт вәкили дәвләтә мүхалиф ола билмәз (бир нечә ил бундан әввәл Б. Ваһабзадә мәшһур «Мүхалиф» ше'риндә јазырды: Дүшмән пәнчәсиндә гәһр олур Вәтән, Бири дә ғышгырыр «Мүхалифәм

мән». Кимә мүхалифсән, ај Вәтән оғлу?..) — Азәрбајҗанын башына һәр тәрәфдән фәциәләр кәлдији бир дөврдә һеч бир дүшүнчәли милләт хадими, хүсусилә Б. Ваһабзадә әсл дәвләт хадимләри һесаб етмәсә дә, нә Ә. Вәзирова, нә А. Мүтәллибова, нә дә Ә. Елчибәјә мүхалиф ола билмәзди, бүтүн имканларыны топлајыб онлары милләтә хидмәт етмәјә, дәнә-дәнә ја бирбаша, ја да мәтбуат васитәсилә бу вә ја диҗәр конкрет проблемин һәллинә чағырырды. Онлар бә'зән ағыллы мәсләһәтә гулаг асыб, чох һалларда исә милләт хадиминин сөзүнү гулагардына вурурдулар, Б. Ваһабзадә исә мүхтәлиф сәвијјәләрдә онларла дөјүшмәли олурду...

Һејдәр Әлијевин Азәрбајҗана кәлишини һамыдан әввәл Б. Ваһабзадә алғышламышды ки, бунун да чохлу сәбәбләри вар иди — әсас сәбәб исә бу иди ки, о, һејдәр Әлијевин мүстәгил Азәрбајҗан дәвләтини мүдафиә едиб мөһкәмләндирәчәјинә инанырды вә инамында да һағлы чыхды. һејдәр Әлијев Азәрбајҗанын президенти сечилдикдән сонра ән мүхтәлиф чәтинликләрә синә кәриб мөәјјән стабиллиқ јаратмаға мүвәффәғ олду...

Б. Ваһабзадә тәчрүбәли дәвләт хадиминин Бақыја кәлмәсини истәјәндә вә бу ишә билаваситә көмәк едәндә өз шәхси мәнәфејиндән јох, милләтин мәнәфејиндән чыхыш етмишди — әкәр һејдәр Әлијевдән даһа бөйүк дәвләт хадимимиз олсајды, Б. Ваһабзадә, һеч шүбһәсиз, ону мүдафиә едәчәкди...

Мә'луматы олмајан охучулары мәсәләдән акаһ етмәк үчүн һејдәр Әлијевин Бақыја кәлдији күнләрдә шаир-журналист Иса Исмајылзадәнин Б. Ваһабзадә илә апардығы телефон сөһбәтини хатырлатмаға еһтијач дүјурүг:

«— Хош көрмүшүк, Бәхтијар мөәллим, чохдан сәсинизи ешитмирәм — нә телефонда, нә дә...

— Хош көрдүк. Валлаһ, елә ки, адамын көлҗәсини ғылыншлајанлар тапылды, нә сәсини чыхармағ истәјирсән, нә дә өзүнү кәстәрмәк истәјирсән.

— Бәхтијар мөәллим, ешитдим, дүнән сиз дә аеропортда олубсунуз (сөһбәт 28 феврал 1993-чү илдән кедир — Н. Ч.), Әлијеви гаршылајанлар арасында. Аз гала нағыл кими данышырлар, көрүнмәмиш һөрмәт-иззәтлә, мөһәббәтлә...

— Еләдир. Амма иш бурасындадыр ки, ики-үч ил бундан габағ бу адамларын чоху Мүтәллибовун кәстәриши илә ону аз гала даш-галағ еләјәчәкди. һәммин милләтин оғуллары, һәммин гонағ... О гезәбли адамлары чыхсағ, о заман һејдәр Әли-
3. Сифариш 10.

јеви 5—6 адам гаршыламышды. О дөфә сөјүшләр, тәһгирләр, атмачалар, бу дөфә... ајағы алтында кәсилән гоч... Бәлкә дә он мин адам жығышмышды аеропорта. Танышлара үз тутдум: «Лотулар, бәс онда һардајыныз?». Күлдүләр.

— Бағышлајын, сиз данышдыгча ики ил бундан әввәл парламент йчласында ону санчмаг, тәһгир етмәк үчүн нөвбәә дәјананлар көз өнүнә кәлир.

— Елә бу дөфә дә ону гучаглајыб өпмәә дуранлар чо-халмышды. Илаһи, бу нечә халгды?

— Сөјәндә биринчи, севәндә дә биринчи. Биринчилик азары...

— Мән чәкилиб кәнарда дурмушдум, өзү чағырды. Ону дөјим ки, бу дөфә тәјјарә дүз депутат отағынын гаршысына јахын сүрүлдү. Адамлары көрүб тәәччүбләнди: «А кишиләр, мән Мәккәдән кәлмирәм ки?...». һә, мәни чағырды, «кәл көрүшәк», — деди. Дедим, нөвбә көзләјирәм, күлдү. «Һәдәр мүәллим, јүздән чох машын кәлиб, о дөфә дә мән сизи өз машынымла гаршыладым, мәним машынымла да кетдик шә-һәрә. Инди дә кедәк», — дедим. Разылашды. Чыхдыг. Көрдүк президент дә машын көндәриб, деди: «Бу дөфә сән мә-нимлә кетмәлисән». Миндик машына.

— Бизи, халгымызы марагландыран мәсәләрдән елә бир сөз демәди. Деди ки, сәнин, мәним јашым кечиб, елә-дијимизи еләмишик, амма милләтимизин бу дар күнүндә мил-ләтимизә өз көмәк әлиimizi узатмасаг, кәләчәк нәсил бизи бағышламаз. Имканым олса, нә бачарсам, еләјәрәм — әкәр бунун үчүн шәраит јаратсалар... Тәки милләтимиз бу вәзи-јәтдән хилас олсун...».

Б. Ваһабзадәнин — милли мүстәгиллик уғрунда он илләр боју (50-чи илләрдән 80-чи илләрә гәдәр) ардычыл мүбаризә апармыш бир шәхсијјәтин мүстәгил Азәрбајҗанын сајча үчүнчү, лакин санбалча биринчи президенти, дүнја мигјаслы дөвләт хадими һ. Әлијевлә «әмәкдашлыг» етмәси, бир тәрәф-дән, милли ичтимаи тәфәккүрүн мүасир дөвләтчилик тәфәк-күрү сәвијјәсинә јүксәлмәсинин, о бири тәрәфдән, мүасир дөвләтчилик тәфәккүрүнүн миллиләшмәсинин нәтичәсидир — Б. Ваһабзадә Азәрбајҗан чәмијјәтинин психолокијасыны, мә-нәвијјатыны, өз сөзү илә десәк, дәрдләрини нә гәдәр јахшы билирсә, һ. Әлијев Азәрбајҗан дөвләтчилијинин проблемлә-рини о гәдәр јахшы билир... Она көрә дә шаир, ичтимаи ха-димлә дөвләт хадими арасындакы јухарыда барәсіндә бәһс

олунан јахынлашманы биз Азәрбајҗанын ичтимаи-сијаси та-рихинин һадисәси һесаб едирик.

...Азәрбајҗан халгынын дүшмәнләри һәмишә Бәхтијар Ва-һабзадәни ләкәләмәә чалышмыш, она бөһтан атмагдан чә-кинмәмишләр — ССРИ халг депутатларынын 80-чи илләрин сонунда М. С. Горбачовун рәһбәрлији алтында көрүшүндә ер-мәни јазычысы Варджес Петросјанын «Азәрбајҗан шаири Бәх-тијар Ваһабзадә бир китабында ермәни халгыны јер үзүндән силмәк лазым олдуғуну јазмышдыр» демәкдә мәгсәди халгын бөјүк оғлундан даһа чох, халгын өзүнү дүнја ичтимаијјәтинин көзүндән салмаг олмушдур; чүнки һәмин Варджес Петросјан јахшы билир ки, Бәхтијарын ләкәләнмәси Азәрбајҗан халгы-нын ләкәләнмәси демәкдир...

Халгымызын харичи дүшмәнләри илә јанашы, дахили «достлар»ы ичәрсиндә дә Бәхтијарын шөһрәтинә гибтә едән-ләр, кәлкәсини гылынчлајанлар, өзләрини она «сајдырмаг» истәјәнләр олмушлар; тарихин бүтүн дөврләриндә бүтүн көр-кәмли шәхсијјәтләрин башына кәлмиш бу дәрдин Б. Ваһаб-задәдән дә јан кечмәмәси тамамилә тәбиидир... Хүсусилә, бизим милләтдә — «Өз гөвмүмүзүн башына әнкәл-кәләфиз биз»...

...Лакин Б. Ваһабзадә шәхсијјәти о гәдәр јүксәкдир ки, нә харичдә, нә дә дахилдә она атылмыш бөһтанлар һәмин јүк-сәклији тәһдид етмәк күчүндә дејил.

Хырда һиссләрлә јашајан инсанлар нә гәдәр чох олсалар да, Бөјүк Инсан гаршысында һәмишә мәғлуб олмушлар. Та-рих ирәлијә һәмишә Бөјүк Инсанын једәјиндә кетмишдир. Вә кетмәкдәдир...

АНА ДИЛИМ — ВАРЛЫГ МӨНҮРҮМ!

Б. Ваһабзадәни милләт хадими кими һәмешә нара-
тат едән ән вачиб мәсәләләрдән бири, бәлкә дә биринчиси
ана дилинә мүнәсибәт олмушдур; онун чохчәһәтли фәалијә-
тинин тәкчә бу гејд едилән тәрәфи, әслиндә, кифәјәт иди ки,
ады Азәрбајҗан тарихиндә әбәди олараг галсын — Б. Ваһаб-
задә ше'рләриндә, онларла мәгаләләриндә, жүзләрлә чыхыш-
ларында... Азәрбајҗан түркчәсинин дәвләт һүгүгларыны һәр
заман мүдафиә етмиш, республикамыза рәһбәрлик едәнләрин
дә бир гисми, чох тәәссүф ки, адәтән, руслашмыш азәрбај-
җанлылар олдуғундан ана дили дәвләт идарәләриндән говул-
мушдур...

Азәрбајҗан түрк дилинин тәдгиги вә тәдриси саһәсиндә
көркәмли мүтәхәссис, профессор Јусиф Сејидов сөһбәт едир
ки, кечмиш Иттифагда руслашдырма сијасәти мүхтәлиф үсул-
ларла һәјәта кечирилирди; бу сијасәтин мәркәзиндә милли
республикаларда јерли дилләрин сыхышдырылмасы, ана ди-
линин тәтбиг саһәләринин мәһдудлашдырылмасы, әвәзиндә
рус дилиндән истифадәнин кенишләндирилмәси иши дајаныр-
ды. Партија вә совет органларында каркүзарлыг ишләри, бир
гајда олараг, рус дилиндә апарылырды, республикаларын
мәркәзи шәһәрләриндә орта үмүмтәһсил мәктәбләринин чо-
ху русдилли иди; али мәктәбләрин рус бөлмәләринә гәбула
үстүнлүк верилирди. Бу сијасәт түрк-мүсәлман республикала-
рында даһа интенсив һәјәта кечирилирди. Бу аз имиш, али
мәктәбләрин милли бөлмәләриндә дә дәрсләрин рус дилин-
дә апарылмасы тәклифләри ешидилирди. Москва буна рәс-
ми гәрар вә ја әмр верә билмирди, чүнки бу, формал да ол-
са, ССРИ Конститусијасына, дәвләтин сөздә олан милли си-
јасәтинә зидд иди. Сијасәтчиләр бу саһәдәки сијасәти өртүлү
јолларла, тәклиф вә мәсләһәтләр формасында јеридир; јер-

ли һакимләри сынајыр, өзләринә дајаг вә тәрәфдар ахтарыр
вә онларын әли илә иш көрүрдүләр вә ја көрмәк истәјирди-
ләр. Чох тәәссүф ки, бир сыра башга республикаларда олду-
ғу кими, Азәрбајҗанда да вәзифәли шәхсләр арасында мил-
ли мәнлијини итирән, јухарынын ишарәсинә кор-коранә гул-
луг көстәрәнләр тапылыр вә бу сијасәтә рәвач вермәјә чан
атараг, өз мөвгеләрини сахламаға, мөһкәмләтмәјә чалышыр-
дылар.

Бунунла белә, вәтәнин, милләтин, ана дилинин гејрәтини
чәкән оғуллар да вар иди. Онлар һеч бир шејдән чәкинмә-
дән синәсини габаға вериб, бу сијасәт гаршысында сипәр олур;
рус дилинин ролуну инкар етмәдән, онун икинчи дил кими
тәдрисинин вә русдилли мәктәбләрин әһәмијјәтини азалтма-
дан, бу дилин шовинизм васитәсинә чеврилмәсинә, шовинизм
мәгсәди илә истифадәсинә, Азәрбајҗан түрк дилинин мөвге-
ләрини сыхышдырмасына гаршы чыхырды.

Бу саһәдә истәр гәләми, истәрсә дә әмәли фәалијјәти илә
хүсуси фәаллыг көстәрәнләрдән бири, әслиндә биринчиси,
Бәхтијар Ваһабзадә иди.

1970-чи илләрдә вә 1980-чи илләрин әввәлләриндә Азәр-
бајҗан халг тәсәррүфаты о вахта гәдәр бәрәбәри олмајан бир
сүр'әтлә инкишаф вә јүксәлиш дөврү кечирирди, республи-
канын игтисадијјаты, халгын күзәрәни јахшылашмышды. О за-
ман республикаја рәһбәрлик едән һејдәр Әлијев мәдәнијјә-
тин, әдәбијјатын инкишафына да хүсуси диггәт јетирирди.
Азәрбајҗанлылыг руһу һәр саһәдә һисс олунурду; совет ән'-
әнәсинә ујғун олмајараг, дәвләт сәвијјәсиндә олан бөјүк јы-
ғынчагларда, һәтта партија конфранс вә гурултајларында
Азәрбајҗан түрк дили сәсләнирди. Вәтәнини вә халгыны се-
вән милли зијалыларда руһ јүксәклији әмәлә кәлмишди. Мил-
ли мәнлијә зәрбәләр хејли зәифләмишди вә арадан чыхыр-
ды. Москванын бу саһәдәки тә'сири һисседилмәз дәрәчәјә
кәлмишди. Лакин һејдәр Әлијев республикадан кедәндән сон-
ра бу хәтт давам етдирилмәди, Москва јенидән «һүчума баш-
лады» вә нәһәјәт, 1980-чи илләрин орталарында республика-
да рус дилинин тәтбиг саһәләринин кенишләндирилмәси һаг-
гында мәсләһәт тәрзли көстәриш алынды. Бурада али мәк-
тәбләрдә дә рус дилиндә тәдрисин кенишләндирилмәси нә-
зәрдә тутулурду. Бу, фактик олараг, али мәктәб тәдрисиндә
Азәрбајҗан түрк дилинин сыхышдырылмасы планы иди.

Бир чох башгалары кими, университет рәһбәрлији буну

ади һал кими гәбул етди; көстәриш вар, һәјата кечирилмәли-дир.

Бәхтијар Ваһабзадә сәсини галдырды. О заманкы Азәр-бајҗан КП Мәркәзи Комитәсинә мүрачиәт етди, катибләрлә, хусусән биринчи катиблә көрүшдү, шаирин тә'киди илә уни-верситет рәһбәрлији дә МК-ја чағырылды. Б. Ваһабзадә дил һаггында көстәришин тәһлүкәли аддым олдуғуну баша сал-ды, милли мәнлијимизә зидд сijasәт олдуғуну аңлатды. Мәһз онун тә'киди илә МК сәвијјәсиндә Москва илә данышыглар апарылды вә мәсәлә бизим хејримизә һәлл олунду...

1989-чу илдә мәтбуатда «1989—1990-чы дәрс или үчүн тәдрис планлары» чап олунмушду. Бу планларда практик Азәр-бајҗан түрк вә практик рус дилләринә ајрылмыш дәрс саат-лары арасында рус дилинин хејринә бөјүк фәрг вар иди. Бу, јухарыда һаггында данышдығымыз сijasәтин тәһсил сәһәсин-дә һәјата кечирилмәсинин бир нүмунәси иди. Бундан чиdde нараһатлыг кечирән Б. Ваһабзадәнин тәшәббүсү, онун вә ди-кәр дөрд елмләр доктору, профессорун, о чүмләдән танын-мыш дилчи Јусиф Сејидовун имзасы илә о заманкы МК-нын вә Тәһсил Назирлијинин үнванларына мәктүб көндәрилди.

Мәктүбда тәдрис планларында мүхтәлиф алдадычы, үј-дурма үсулларла Азәрбајҗан дилинә, хусусилә тә'лим рус ди-линдә олан мәктәбләрдә онун икинчи дил кими тәдрисинә анормал мүнәсибәтә, о чүмләдән рус дилинин тәдрисинә Азәр-бајҗан дилинин тәдрисиндән хејли чох саат ајрылмасына, тә'-лим Азәрбајҗан дилиндә олан мәктәбләрдә рус дилинин тәд-рисинә биринчи синифдән башландығы һалда, тә'лим рус ди-линдә олан мәктәбләрдә Азәрбајҗан дилинин үчүнчү синиф-дән кечилмәсинә, гејри-русдилли мәктәбләрдә рус дилинин вә үмүмтәһсил мәктәбләринин һамысында хариҗи дилләрин тәдрисиндә синифләр ики група бөлүндүјү һалда, бу гәјданын Азәрбајҗан дилиндә тәтбиг олунмамасына чиdde е'тираз еди-лирди. Мәктүбда тәдрис планлары, үмүмијјәтлә, һеч бир ел-ми-методик гәјда-ғанунлара үјгүн кәлмәјән, халга зидд, мил-ли ниһилизм вә хәјанәткарлыг нүмунәси кими бүтүн кәскин-лији илә тәнгид едилир, онун тәртибчиләрини, мүәллифләри-ни ичтимаијјәтин мүһакимәсинә вермәк тәләб олунурду.

...Мәктүбун тә'сири вә Б. Ваһабзадәнин шәхси нүфузу са-јәсиндә Тәһсил Назирлији дилләрин тәдрисинә ајрылмыш са-атлар арасындакы фәрги азалтды, сонра исә бәрәбәрләшдир-ди. Кәңчләрин, бүтүн зијалыларын јолунун орта мәктәбдән кеч-

дијини нәзәрә алсаг, бунун нә гәдәр бөјүк әһәмијјәти олду-ғуну тәсәввүр етмәк чәтин дејил.

Бу фактлар Бәхтијар Ваһабзадәнин һәјатындан епизодлар-дыр, онун чошғун ичтимаи фәалијјәтинин аңларыдыр вә тәса-дүфи һадисәләр дејил. Она көрә тәсадүфи дејил ки, шаирин бүтүн јарадычылығы милли гәјнаглара бағлыдыр. О, ана ди-линин милли шүүрун јетишмәсиндә мүстәсна әһәмијјәтини дә-риндән дүјүш вә бүтүн јарадычылығы боју онун мүдафиә-чиси кими чыхыш етмишдир.

Б. Ваһабзадә јазыр: «Ата-бабаларымыздан мирас алды-ғымыз ана дилимизи көз бәбәјимиз кими горуумаг, ону чила-лаја-чилалаја, өз дады-тамы вә тәмизлији илә кәләчәк нәсил-ләрә тәһвил вермәк мүгәддәс борчумуздур»; чүнки «һәр хал-гын дили о халгын дүшүнчәсиндән доғур», һәр бир милли кәл-мә «һәм сәсинә, һәм рәнкинә, һәм дә мә'насына көрә һәмин дилдә данышан халгын руһ вә зөвгүнүн ифадәсидир».

Шаирин ана дили уғрунда мүбаризәси онун бу фикирлә-ринә сөјкәнир.

Шаир әлине гәләм алдығы илк аңлардан ана дилинин аһәнкини, дадыны, дузуну дүјүш вә јарадычы үчүн онун нә демәк олдуғуну да јахшы баша дүшмүшдүр. О јазыр: «Бу дил-дә јаранан сәнәт әсәрләри, елми әсәрләр һәр кәс үчүн һәр шәјдән әзиздир. Шаир үчүн исә ана дили һәр шәјдир. Чүнки шаир бу диллә бөјүјүр, бу диллә данышыр, бу дил васитәси-лә јазыб-јарадыр, бу диллә дә өз халгынын арзу вә әмәллә-рини ифадә едир».

Б. Ваһабзадә бир шә'риндә ана дилини белә тә'рифлән-дирир:

Бу дил — бизим руһумуз, ешигимиз, чанымыздыр,
Бу дил — бир-биримизлә әһди-пәјманымыздыр.
Бу дил — танытмыш бизә бу дүнјада һәр шәји.
Бу дил — әчдадымызын бизә тојуб кетдији
Ән гијмәтли мирасдыр, ону көзләримизтәк
Горујуб, нәсилләрә биз дә һәдијјә верәк.

Сонра да шаир бирбаша өз ана дилинә мүрачиәтлә јазыр:

Бизим уча дағларын сонсуз әзәмәтиндән,
Јатағына сығмајан чајларын һиддәтиндән,
Бу торпагдан, бу јердән,
Елин бағрындан гопан јаныглы нәғмәләрдән,
Күлләрин рәнкләриндән, чичәкләрин ијиндән,
Мил дүзүнүн, Муғанын сонсуз кенишлијиндән,
Ағсачлы бабаларын әглиндән, камалындан,

Дүшмөн үстүнә чуман о Гыратын налындан
Гоһан сәсдән жарандын.
Сән халгымын алдыгы илк нәфәсдән жарандын.
Ана дилим, сәндәдир халгын әгли, һикмәти,
Әрәб оглу Мәчнунун дәрди сәндә дил ачмыш,
Үрәкләрә јол ачан Фүзулинин сәнәти,
Еј дилим, гүдрәтинлә дүнјаја јоллар ачмыш.
Сәндә мәним халгымын гәһрәмәнлыгә долу
Тарихи варагланыр.

Сәндә нечә мин иллик мәним мәдәнијјәтим,
Шан-шөһрәтим сахланыр.

Мәним адым, санымсан,
Намусум, вичданымсан!

Бәхтијар Ваһабзадәнин ана дили уғрунда әмәли фәдакарлығы онун бу әдәби-фәлсәфи дүшүнчәләри илә билаваситә бағлыдыр. О охумушду, өјрәнмишди ки, тарихләрин бир сыра мәрһәләләриндә заман-заман

Сарајлар данышды өзкә дилиндә,
Ујушду өзкәјә,
Ујушду јада.
Халг өз комасында,
өз әмәлиндә
Јашатды дилини, варлығыны да.

Шаир бу тәзадын даһа ејбәчәр формасыны көрүрду. Көрүрду ки, бир гулағы Москвада олан «сарај» әһлини вә онларын јухарыдан-ашағыја нәрдиван боју дүзүлмүш һәмфикирләрини ана дилинин тәлеји марагландырмыр, рус дили кадр сечкисиндә әсас ме'јарлардан биринә чеврилир, бу мүнәсибәт әһали арасында рус дилиндә тәһсилә мејли күчләндирир, нәтичәдә тәһсили рус дилиндә олан мәктәб вә онларын континкенти артыр, мә'нәви-сијаси аб-һава корланыр. Бах, бүтүн бунлар шаирин вәтәндашлыг амалына ағыр кәлир, милли гүруруна тохунурду; о јазыб-позмагла кифәјәтләнмирди, фәал әмәли мүбаризәјә гошулур вә һадисәләрин халгымызын хејринә, милли мәнәфәјимизин хејринә јөн алмасына тә'сир кәс-тәрә билирди.

Б. Ваһабзадә о заманлар да белә олмушдур, инди дә беләдир. Онун јарадычылығы, фәалијјәти, әмәли бөјүк фитри истә'дадла мүбаризлијинин вәһдәтиндән јоғрулуб инкишаф едир...

* Б. Ваһабзадәнин ана дилинә мүнәсибәти барәдәки сәһбәти үчүн мүәллимимиз, профессор Јусиф Сејидова тәшәккүр едирик — Н. Ч.

Ана дили — Азәрбајҗан түрк дили мәсәләсинә анчаг сәдәчә үнсикјәт васитәси кими дејил, милләтин варлығынын әсасы, мә'нәви-иқтимаи дирилијинин шәрти кими бахан Б. Ваһабзадә һәммин мөвгејинә көрә Азәрбајҗанда (!) дәфәләрлә мүхтәлиф сәвијјәли тәнгидләрә мә'руз галмышдыр...

Халг шаири Б. Ваһабзадәнин олдуҗа мүһүм проблемләр галдыран «Имтаһан» мәғаләсинин («Азәрбајҗан» гәзети, 1 сентјабр 1993-чү ил) «тәнгид»инә һәср олунмуш «Доколе будем делиться на «наших» и «не наших»? адлы јазы («Бакински работчи» гәзети, 21 сентјабр 1993-чү ил) һансыса бир мүәллифин мөвгејинин тәзаһүрү олсајды, бәлкә дә, ону диггәтдән кәнарда гојмаг мүмкүн иди, анчаг һәммин јазы бүтөв бир зүмрәнин «идеоложијасы», мүәллиф исә бу сәһдә фүрсәти фөвтә вермәјән көһнә «идеолог» олараг чыхыш едир.

Халг шаиринин мәғаләсиндә көстәрилир ки, бизим бу күн дүшдүјүмүз мүрәккәб тарихи шәраитдән баш чыхара билмә-мәјимиз, бөјүк публисист Ә. Ф. Не'манзадәнин вахтилә дедији кими, «һәјати-миллијә мүбаризәсинә әсла һазыр олмады-ғымыз»дан ирәли кәлир вә бундан сонра һәммин «һазырсызлығын» бир сыра сәбәбләри үзәриндә дајанылыр ки, онлардан бири дә ана дилинә мүнәсибәт мәсәләсидир... Б. Ваһабзадә, әслиндә, һәмишә бу фикирдә олуб ки, өз ана дилини билмәјән (вә тәбии ки, өз милләтинин руһундан, тарихиндән хәбәрсиз олан) адам, сөзүн бөјүк мә'насында, Вәтәндаш ола билмәз. «Бакински работчи» гәзетиндә кетмиш (һәммин гәзетин мөвгејини әкс етдирән) јазынын мүәллифи, «шаир, насир, әдәбијјатшүнас вә тәрчүмәчи... Сејидов Имран Султанович» (бах: «Азәрбајҗан совет јазычылары», мә'лумат китабы, Б., 1987, сәһ. 266) исә һәммин фикрә е'тираз едир.

И. Сејидовун аргументләри нәдән ибарәтдир?

Һәр шәјдән әввәл, белә бир фактдан суи-истифадә едир ки, XIX әср вә XX әсрин әввәлләриндә көркәмли Азәрбајҗан зијалылары үзләрини Русијаја чевирмиш, рус — Авропа мәдәнијјәтинин тә'сири алтында Азәрбајҗанда мүхтәлиф сәһәләр үзрә мүтәхәссисләр, иқтимаи хадимләр јетишмишдир... Мәсәлә бурасындадыр ки, һаггында сәһбәт кәдән дөврдә Азәрбајҗанда, үмумијјәтлә, мәктәб, тәһсил мүәссисәси јох иди, она көрә дә Санкт-Петербургда, Москвада, Кијевдә, Парисдә, Лондонда охумаг еһтијачы мејдана чыхырды вә тәбии ки, охујанларын һеч дә һамысы өз халгынын, милләтинин ирадәсини ифадә едиб Н. Зәрдаби, Н. Вәзиров, Ә. һагвердијев, Ү. һачыбәјов олмурду, дүнја мәдәнијјәтинә јијәләнмәји —

«күфтә»жә «гофта» демәк кими баша дүшән Александр Еј-ничләр (Т. Ш. Симургун ејниадлы һекајесинин гәһрәманы), «лү-ғәт јазанлар» (Ч. Мәммәдгулузадәнин «Анамын китабы»нда олдуғу кими) да варды. Вә бунларын сајы адлары чәкиләнләр-рин сајындан, һеч шүбһәсиз, мүғажисә олунмајачағ гәдәр чох иди. Икинчиси, Азәрбајҗандан хариҗә (әсасән Русијаја) орта тәһсилә јох, ихтисас алмаға кедирдиләр, күчлү милли руһла, Вәтәнә хидмәт еһтирасы илә кедирдиләр вә тамамилә тәбии-дир ки, азәрбајҗанлы кими кедирдиләр. Үчүнчүсү, о заман-кы Русија (сөһбәт XIX әсрин Русијасындан кедир) Гәрбин күч-лү демократик тә'сири алтында олан һәгиги ингилаби Русија иди вә мөшһур тә'бирлә десәк, уңгарлара мүнәсибәтдә мүс-бәт рол ојнајырды. XX әсрин илк онилликләриндә дә Русија-нын уңгарлара (о сырадан Азәрбајҗана) мөдәниләшдиричи тә'сири бу вә ја диҗәр дәрәҗәдә давам едирди. (Азәрбајҗан-да илк али мәктәб олан 1919-чу илдә тә'сис едилмиш Бакы Университетинин јарадылмасында рус алимләринин иштиراكыны хатырлајағ). 20-чи илләрдән сонра исә рус тәһсили ар-тығ Б. Ваһабзадәнин дедији мәзмунда «милли кадрлар» һа-зырламаға хидмәт кәстәрирди ки, «Бакински работи» гәзе-тиндәки јазынын мүәллифи мәсәләнин мәһз бу чәһәтини ба-ша дүшмәк истәмир... Азәрбајҗан дилинин «көнүллү» кечил-дији русча орта мәктәбләр тәдричән Азәрбајҗанда, хусусилә Бакыда елә бир мүһит јаратды ки, һәммин онилликләр Азәрбајҗан-да елмдә, мөдәнијјәтдә, иҗтимаи-сијаси саһәдә јүзләрлә, минләрлә «гофта, гофта» дејәнләр верди.

И. Сејидовун икинчи аргументи ондан ибарәтдир ки, Азәрбајҗанын чыхылмаз иҗтимаи-сијаси шәраитә дүшмәсин-дә Азәрбајҗан тәһсиллиләринин «хидмәт»и рус тәһсиллилә-ринкиндән аз дејил вә онун фикринчә, рус дилиндә тәһсил алан азәрбајҗанлылар елмин, мөдәнијјәтин инкишафы үчүн да-һа бөјүк ишләр көрмүш, дүнјаја чыхмағымыза даһа чох фајда вермишләр... «Тәнғидчи» јенә дә сахтакарлығ едир — рус тәһ-силли азәрбајҗанлыларын дүнја мигјасына чыхмасы һәлә о демәк дејил ки, һәммин рус тәһсиллиләр һәммин «дүнја мигја-сы»на мәһз Азәрбајҗан руһуну, мөдәнијјәтини (кениш мә'на-да азәрбајҗанлылығы, милли менталитети) чыхармышлар вә биз јүзләрлә нүмунә кәтирә биләрик ки, рус тәһсилли азәр-бајҗанлыларын дүнја мигјасына чыхардығы Азәрбајҗанын хал-гымыза гәтијјән дәхли јохдур.

Шүбһәсиз, Азәрбајҗанын бүҗүнкү вәзијјәтә дүшмәсиндә, үмумијјәтлә, Азәрбајҗан зијалылары да мәс'улијјәт дашыјыр — Азәрбајҗан тәһсиллиси дә, рус тәһсиллиси дә... Анчағ е'ти-раф етмәк ләзимдыр ки, Москваја «ход» даһа чох рус тәһ-силлиләрин ихтијарында олдуғу үчүн мәс'улијјәти биринчи нөвбәдә онлар дашыјыр.

...Вә тәбии ки... «нечә јә'ни өзүн бу милләтә мәнсуб ола-сан, бу милләтин чәрәјини јејиб, бу Вәтәнин сүјуну ичәсән, амма онун дилини билмәјәсән? Ахы сән халгын дилини бил-мирсәнсә, демәк, милләтин руһуна, мә'нәвијјәти, тарихинә јадсан. Демәк, бу милләтә өвлад дејилсән»...

...Өз ана дилиндә данышмағы бу күн дә «ар биләнләр» мөвчуддур, онлара ана дилимизин — Азәрбајҗан түркчәси-нин бөјүк шаиринин һәлә 80-чи илләрин өввәлләриндә јаз-дығы ашағыдакы мисралары хатырлатмағдан өзүмүзү сахла-ја билмирик:

...Дәјишәндә јад дилинә
өз сөзүнү, өз ләһчәни
Сифәтини дәјиширсән,
Таньмырам онда сәни.
Ахламырам фитрәтин нә, сифәтин нә?
Кәјшәјәндә сән өзкәнин сөзләрини,
Сифәт тахдын сифәтинә...
Сән түпүрдүн өз бабанын очағына.
Анан сәни бу очаға өвлад доғуб,
Сәнсә кирдин өзкәсинин гучағына.
Һәр улусун
Ән лијмәтли сәрвәтидир ана дили.
Өвладлары јер үзүнә сәпәләнсә,
Пәрән-пәрән дүшәнләрин
Вәһдәтидир ана дили.
Бу дүнјанын
Һансы узағ бучағында сәсләнәрсә,
О бучағы мөним үчүн
өзизләдән ана дилим,
Гүрбәти дә Вәтән едән ана дилим!
Сөзләринин нәғмәсиндә
Руһумузу чинкилдәдән ана дилим!
Мәни ана Вәтәнинин
Бүтүн оғул-ғызларыла
Гоһум едән ана дилим!
Сән көзләрә көрүнмәјән
Бир телсән ки,
Јол ачмысан кечмишимдән кәләчәјә.
Ана јурдун өз руһуну
Кечирирсән —
Бу нәсилдән о нәсилә.

Бу үрәкдән о үрәжә.
 Өз дәрдимнә, севинчимнә
 Додағымда чағладаным,
 Мәни ана вәтәнимә,
 Бу күнүмү
 Сабаһыма, дүнәнимә
 бағладаным!

Ядын фитвасыңла, өз күлләмизлә
 Өзкәнин дилинә ов олан дилим.
 Мәһүрлү, һугуглу идарәләрдән
 Дахмалар күнчүнә говулан дилим.

Али төбәгәләр сәни дандылар,
 Сән бир үмман икән даҗаз сандылар.
 Өзкәнин дилиндә хорузландылар,
 Сән еј өз сачыңда говрулан дилим.

Хәтан тахтында сән фәрман олдун,
 Дилләрә һөкм едән гәһрәман олдун.
 Бәс нијә сән бу күн пәришан олдун,
 Бабәк тылынчыңдан од алан дилим?!

Тарихин јолуну кечдин уғурлу,
 Сәнә батаммады бир голу зорлу,
 Дүнәни мөһтәшәм, сабаһы нурлу,
 Индис ташданыб овулан дилим.
 Аналы-аталы, а јетим дилим!
 Шәрәфим, шөһрәтим, гејрәтим — дилим!

Һәммин мисралары һәр дөфә охујанда јадымыза алман алим-түркологу Ә. Шмиденин ашағыдакы сөзләри дүшүр:
 «Бир инсанын өз халгыны вә өз доғма дилини дәличәсинә севә билмәк габилитјәтини мән Бәхтијар Баһабзадәдән өјрәндим...».

Һәр милләтин ана дили о милләтин варлыг мөһүрүдүр. Дилсиз милләт јохдур. Милләти јох етмәк үчүн илк нөвбәдә онун дилини мәһв едирләр. Шаир 1980-чи илдә Чәнуби Азәрбајҗандан фарс дилиндә бир мәктуб алыр. Мәктубда дејилир:
 «Сиздәнәм, јә’ни азәри түркүјәм. Амма ана дилими билми-рәм. Дилими өјрәнмәк үчүн мәнә дәрслик көндәрин».

Мәктубдан һәјәчанланан шаир она «Нә ондансан, нә бундан» адлы ше’р һәср едир. Чәнублу гардашын бу мәктубу Со-вет Азәрбајҗанында рус дилиндә тәһсил алыб, ана дилини бил-мәјән, үстәлик, она хор бахан адамларә сөзүнү демәк үчүн шаирин әлиһә кирәвә верир:

Сәһвини анлајаны дүз олмазды данламаг.
 Күнаһыны азалдыр күнаһыны анламаг.

Бу јарадыр,
 Бу јердә јарыланыр бу јара.
 Нә дејәк, нә ад верәк
 Дилини билмәмәклә ојунән наданларә?

Шаир бунунла да үрәјини сојуда билмир. Ана дилини дәрслик васитәси илә өјрәнмәк истәјән чәнублу гардашына изаһ едир ки, ана дилини дәрсликдән дејил, анадан өјрәнәр-ләр:

Анан буну етмәди,
 О сәнә өјрәтмәди
 Анасынын дилини.
 Анан сәнә өјрәтди ағасынын дилини.
 Өз доғма өвладына доғма ана дилини
 Өјрәтмәјән аналар,
 Бәс ана адланмаға сизин һаггынызмы вар?
 Дилинизи даныркән
 Өзүнүзү дандыңыз.
 Анчаг бу алчаглыгы сиз учалыг сандыңыз.
 Еј көкүндән ајрылыб өз өзүндән гачаглар,
 Әмин олун, сизи дә бир заман даначаглар.

Шаир Чулфа рајонунда јашајан бир һәкимдән мәктуб алыр. О, мәктубунда јазыр ки, мән ушагларымы рус мәктә-бинә вермишәм. Лакин һәмкарларым мәни ғынајыр. Сиз бу мәсәләјә нечә бахырсыңыз? Шаир она белә чаваб јазыр: «Сиз һәлә ән ади бир һәгигәти билмирсиниз ки, ана дили вахта кө-рә сечилмәмәли, ана дили олдуғуна көрә сечилмәли вә се-вилмәлидир. Вәтәни дә кезәл вә сәфалы олдуғуна көрә се-вирләр. Јалныз Вәтән олдуғуна көрә севирләр».

Бүтүн өмрү боју ардычыллыгла ана дили вә онун сафлы-ғы уғрунда фәдакарчәсына мүбаризә апаран, дилимиздәки һәр кәлмәнин үстүндә јарпаг кими әсән шаир «Һөрмәт — рүш-вәт» ше’риндә сөзүн ән кичик мә’насынын, рәңк вә чалары-нын дәјишилмәсинә дөзмүр, дәрһал фәрјад ґопарыр:

Сөзләр дә инсан тәк енир, јүксәлир
 Јахшынын дилиндә, писин дилиндә.
 Сөзләр, мәним сизә јазығым кәлир
 Рәңкиниз, мәғзиниз дәјишиләндә.

Сән демә, шаир «Һөрмәт» сөзүнүн «рүшвәт» мә’насында ишләндијинин шаһиди олубмуш, бири о биринә дејибмиш ки, сән мәним филан мүшкүлүмү ач, мән сәнә һөрмәт едәрәм (јә’ни, јолуну көрәрәм, даһа ачыг десәк, сәнә рүшвәт верәрәм).

Сөзүн әсл мә’насынын итирилмәсинә, она башга, ејбәчәр дон кејдирилмәсинә дөзмәјән шаир јазыр:

Бөрмөт, бөрмөтини итирди бу күн,
Әдрилик дүзлүжүн олду кәлкәси.
Бөрмөт! Бөрмөтә бах!

Бу көзәл сөзүн
Кизләнди ардында «рушвәт» кәлмәси.
Бөрмөт! Алчалгыгын өз сәсидир бу,
Опрунун мә'бәдә кирмәсидир бу.
Чиркинин үзүнә чәкилир талај.
Көзәллик тахтында әjlәшир бу күн.
Аман! Һарај чәкин! Һарај, һај, Һарај!
Сөзләрин мә'насы дәјишир бу күн.
...Сөзләр ахан заман өз чешмәсиндән
Билинир сигләти, билинир јолу.
Чајын өз сәмтини дәјишмәсиндән
Сөзүн дәјишмәси даһа горхулу!
Сөз ки вар, сәрвәтдир, гуру сөз дејил,
Сөзләр кәрпич кими овулур инди.
Улу дәдәләрин јаратдыгы дил
Намәрдләр ағзында хар олур инди.
Бирчә сөз өләндә бошалыр јери,
Кәлин гол чәкмәјәк бу јаманлыға.
Артыб чоһалдыгча сөз гәбирләр
Бу күн дил чеврилир гәбристанлыға.
Халгын варлыгыдыр һәр кәлмә, һәр сөз,
Халға тәчавүздүр сөзә тәчавүз.

Кәтирдјимиз бу мисаллар вәтәнпәрвәр шаиримизи «Ана дилимизин әли вә дили силаһлы мүчәһиди» адландырмаға бизә һагг верир.

...Б. Ваһабзадәнин дили ана дили барәдәки елми-нәзәри мүләһизәләринә, ичтимаи-публисист тәләбләринә тамамилә чаваб верир — «бу дилдән (сөһбәт Б. Ваһабзадәнин дилин-дән кедир — Н. Ч.) үслубијјат китаблары үчүн, бәди-үслуби тәһлил үчүн бол-бол мисал көтүрмәк нечә мүмкүндүрсә, ...грамматика китабларына истәнилән гәдәр нүмүнәләр алмағ да о гәдәр асандыр» (профессор Тофиг һачыјев).

Әлбәттә, ана дилинә — Азәрбајҗан түркчәсинә јүксәк мәһәббәт бәсләјән шаирин бир вәзифәси һәмин дилин ичтимаи намусуну көзләмәкдирсә, икинчи (вә көрүнүр, даһа бөјүк) вәзифәси ана дилиндә бөјүк әсәрләр јарадарағ, онун ифадә имканларыны кенишләндирмәкдир. Јүзләрлә көзәл ше'рләрин, онларла поемаларын, драм әсәрләринин мүәллифи бу вәзифәнин дә өһдәсиндән ләјагәтлә кәлмиш, С. Вурғундан сонра мүасир Азәрбајҗан түркчәсини јени мәрһәләјә галдырмыш, дилә публисист-драматик дүшүнчәнин ритмини, һармонijasыны, синтаксисини кәтирмишдир.

«ТҮРК ДҮНJАСЫНЫН ОРТАГ СӘСИ»

Б. Ваһабзадә азәрбајҗанчылығ дүшүнчәси илә јанашы, түрклүк тәфәккүрү олан ичтимаи хадимдир. Б. Ваһабзадәнин түркчүлүјү азәрбајҗанчылығы илә мүгајисәдә кениш интишар тапмамыш, әтрафлы идеолоҗија-јә чеврилмәмишдир — үмумијјәтлә, Азәрбајҗан ичтимаи-елми шүуруна 70-чи илләрдән нүфуз етмиш түркчүлүк әдәбијјатда, демәк олар ки, јайылмамышдыр. Бунун сәбәбләриндән ән мүһүмү Азәрбајҗанын һәм чоғрафи, һәм дә сијаси-идеолоҗи бахымлардан Түрк Дүнјасындан тәчрид олунмасы, түрк тәфәккүрү илә һеч вахт бағлы олмајән идеолоҗијаларын Азәрбајҗанда (хүсусилә 30-чу илләрдән е'тибарән) тәблиғ едилмәсидир.

Буна баһмајарағ, етнографик дүшүнчә милләтә өзүнүн тарихи кимлијини јери кәлдикчә хатырлатмышдыр... Алтајлардан Түркүстана, Түркүстандан Авропанын ичәри-ләринә доғру чапан түрк атларынын ајағ сәсләри шаирин етник јаддашыны һәрәкәтә кәтирир... һәмин јаддаш һәрәкәтинин мәһсулу олан ше'рләрдә гәдим бир һармонија, әски бир поетехнолоҗија мејдана чыхыр — мүәллифин даһилинә чөкмүш, һарадаса унутулмуш, һарадаса унутулмамыш етник һисс чанланыб мүасир чошғун емосијаларын мөһкәм торунда чырпыныр...

Б. Ваһабзадәнин һуманист поезијасы өз мәһдуд милли чәрчивәсини ашарағ, бөјүк Түрк Дүнјасынын әбәди мә'нәви сәрвәтләринә говушмушдур. Тәсадүфи дејил ки, Түрkiјә Чүмһуријјәтинин президенти Сүләјман Дәмирәлин шаирин 70 иллик јубилеји мүнасибәтилә она көндәрдији тәбрик мәктубунда бу сөзләр јазылмышдыр: «Сизин әдәби јарадычылығыңыз бүтүн Түрк Дүнјасынын мә'нәви бирлији вә јүксәлиши илә әлағели-

дир... Сизи садəcə азәрбајчанлы гардашларымызын дејил, чағдаш Түрк Дүнјасынын бөјүк бир гөләм устады олараг сәламлајырам». Бу фикирләр Јавуз Бүләнд Бакиләрин сөзләри илә нечә дө сәсләшир: «Бәхтијар Ваһабзадә бүтүн Түрк Дүнјасынын ортаг сәсидир». Намиг Камал Зејбәк исә Б. Ваһабзадәни «Түрк Дүнјасынын јашајан ән бөјүк шаири» адландырмышдыр. Б. Ваһабзадә һаггында түрк халгларынын бөјүк оғуллары — Ч. Ајтматов, О. Сүлејменов да диггәти чәкән фикирләр сөjlәмишләр.

Бәхтијар Ваһабзадәнин ән мүкәммәл портретини халг јаратмышдыр, биз бу бөјүк шәхсијјәт һаггында јазаркән белә бир һәгигәти нәзәрә алдыг ки, Б. Ваһабзадәни формалашдыран милләтин ичтимаи интуисијасы онун ким олдуғуну, дүнјаја һансы миссија илә кәлдијини, истәнилән субјектив тәһлилдән мүгајисә едилмәјәчәк гәдәр дүзкүн мүәјјәнләшдирир. Бунунла белә, Бәхтијар Ваһабзадә өзүнүн бөјүк мүбаризәси, милли мүчадиләләри, сәнәти, елми, дүшүнчәси, емосијасы... илә инсандыр, дахили дүнјасы олан шәхсијјәтдир...

Бәхтијар дүнјасы!.. Шәкидән Бақыја кәлән, бөјүк шәһәри «фәтһ едән» бир кәнчин дүнјасы!.. Мүрәккәб ичтимаи-сијаси шәраитдән баш чыхарыб әсир милләтинин азадлығы уғрунда ардычыл мүбаризәјә башлајан бир мүчаһидин дүнјасы!.. Милләтин дәрәсләри, ағрылары, ачылары илә јүкләнмиш, лакин кәләчәјә никбин бахан, бә'зән тәзадлар, тәрәддүдләр ичәрисиндә чырпынан, бә'зән дө гәләбә һимнләри јазан бир шаирин дүнјасы!..

* * *

Јарадылышын кечмиши, бу күнү вә кәләчәји барәдә дүшүнән, өз халгынын тарихи тәлејиндән нараһат олан бир философун, мүтәфәккирин дүнјасы!.. Милләтини үрәкдән севән, онун јолунда һәр чүр мүбаризәјә, вуруша, өлүмә һазыр олан бир ичтимаи хадимин, сөзүн кениш мә'насында, милләт вәкилинин дүнјасы!.. Вә нәһајәт, зәнкин дахили әләми, мә'нәвијјаты, «һәјаты һәјат кими јашамаг» ешги, еһтирасы, кишилији илә нараһат бир Инсанын дүнјасы!..

Бәхтијар дүнјасы!.. Бир Инсана сығышмыш Азәрбајчан дүнјасы!..

